

Sanda Golopenția, Introducere la Golopenția, A., Golopenția S (editor),
Românii de la est de Bug, Vol. I, București: Editura Enciclopedică, 2006

ANTON GOLOPENȚIA
ROMÂNII DE LA EST DE BUG

SOCIOLBUC

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

GOLOPENȚIA, ANTON

Românii de la Est de Bug / Anton Golopenția; volum editat, cu Introducere, note și comentarii de Sanda Golopenția.

- București: Editura Enciclopedică, 2006

2 vol.

ISBN (10) 973-45-0545-9; ISBN (13) 978-973-45-0545-6

Vol. 1. - Index. - ISBN (10) 973-45-0546-7; ISBN (13) 978-973-45-0546-3

I. Golopenția Sanda (ed.)

323.1(=135.1)(477)

39(=135.1)(477)

94(477)

94(498.7)

ISBN (10) 973-45-0546-7;

ISBN (13) 978-973-45-0546-3

ANTON GOLOPENȚIA

ROMÂNII
DE LA
EST DE BUG

VOLUMUL I

**Volum editat, cu Introducere, note și comentarii
de Prof. Dr. SANDA GOLOPENȚIA**

Editura Enciclopedică
București, 2006

SOCIOLBUC

Coperta: MIRCIA DUMITRESCU

Redactor: MARCEL POPA

Tehnoredactor: MARIANA MÎRZEA

Lucrare apărută cu sprijinul Autorității Naționale
pentru Cercetare Științifică

SOCIOLBUC

INTRODUCERE

Prezentul volum aduce în fața cititorilor o cercetare și o realitate demografic-sociologică, ambele datând din anii celui de-al Doilea Război Mondial. Cercetarea, pusă sub conducerea lui Anton Golopenția, a fost întreprinsă de o echipă a Institutului Central de Statistică (I.C.S.), conform dispoziției primite de la Președinția Consiliului de Miniștri și viza *identificarea românilor de la est de Bug* (la care face trimitere, între 1941–1944 și în cuprinsul volumului de față, sigla oficială I.R.E.B., devenită între timp ambiguă). Realitatea descoperită ca urmare a cercetării e prezentată în rapoarte, studii și tabele demografice indicând, pe localități, populația românească de pe teritoriul ucrainean dintre Bug și Nipru, gradul în care aceasta și-a păstrat limba și, nu de puține ori, gradul în care sunt conservate, în cadrul ei, obiceiurile tradiționale.

Români, moldoveni, ucrainenii românofoni

Cercetătorii I.C.S. au folosit deopotrivă termenii de *români* și *moldoveni* spre a se referi la membrii comunităților cercetate. Termenul de *români* se impunea întrucât (1) era vorba, pe teritoriul ucrainean de dincolo de Basarabia și de Transnistria, de sate întemeiate sau populate de oameni veniți din toate provinciile românești: moldoveni, ardeleni, sau munteni. O afirmaseră istoricii ruși și români, o constată pe teren în anii 1940 și o comentează în mod special atunci și după aceea A. Golopenția (vezi secțiunea I), C. Brăiloiu (invitat anume, de A.G., spre a examina proveniența regională a muzicii tradiționale de la est de Bug și constatând, într-un număr de sate, că aceasta se înrudește îndeaproape cu muzica din sudul României), N. Marin-Dunăre, G. Retegan (pentru ultimii doi, vezi interviurile

reproduse în secțiunea VIII)¹. Și întrucât (2) în localitățile cercetate se vorbea un grai al limbii române.

În secolele XVII, XVIII și la începutul secolului XIX avusese într-adevăr loc o criză acută atât în Principate cât și în teritoriile românești incorporate în Imperiul habsburgic. Primele cunosc valuri neîntrerupte de calamități de pe urma războaielor duse de marile puteri pe teritoriul lor (foamete, ciumă), care se adaugă înăsprirea regimului feudal și a regimului fiscal. Mii de români emigrează atunci din Principate către sud, în Țara Turcească sau către est în Țara Tătărască, de unde vor ajunge apoi în Rusia. Locuitorii din Transilvania (mai ales cei din localitățile grănicerești, români și secui) și Banat (grănicerii sârbo-români) emigrează la rândul lor spre Rusia din cauze incluzând, alături de înăsprirea regimului feudal și a regimului fiscal, acțiunile de catolicizare și demilitarizare la care sunt supuși. Documentele cuprinse în acest volum ca și indicele de nume și de localități (din care pot fi degajate cu ușurință un inventar onomastic relativ bogat al numelor de familie și un inventar consistent al numelor românești de localități din zonă), împreună cu texturile, muzica și folclorul, sunt prețioase pentru stabilirea provenienței locuitorilor dintre Bug și Donet. În același timp, ele permit cunoașterea unor fațete inedite ale civilizației și vieții sociale din secolul al XVIII-lea a poporului din Principate și din Transilvania (vezi în acest sens îndeosebi declarația din 21.1.1950a a lui A.G., reprodusă în secțiunea I).

La emigrarea spontană din Moldova, Transilvania sau Banat înspre teritoriile neocupate din Transnistria (la Balta, Râbnița, Dubăsari) și de acolo mai departe se adaugă acțiunea de colonizare a împărătesei Ecaterina a II-a, care întemeiază sate de grăniceri pe măsură ce eliberează teritorii în urma războaielor cu turcii.

Termenul de *moldoveni* era, la rândul său, adecvat — și își face de altfel loc în mod sistematic în lucrările echipei I.R.E.B. — întrucât, atunci când erau întrebați, oamenii (3) se identificau ca atare și (4) declarau că vorbesc „moldovenește“. Rădăcinile autodefinirii ca moldoveni iar nu ca români, vorbind „limba moldovenească“ iar nu româna, sunt multiple. Pe de o parte, majoritatea celor stabiliți sau colonizați pe teritoriul de la est de Bug provin din Moldova, Basarabia sau Transnistria și, sosiți acolo înainte de Unirea Principatelor, păstrează memoria unei Moldove care a dăinuit timp de cinci secole și, ca atare, a unei identități moldovene. Paralel cu acest mod de a se percepe și legat de el, s-a produs în timp

¹ În volumul *Transnistria. Încercare de monografie regională* (București, 1943, p. 139–140), Nicolae M. Popp semnaleză existența unei Asociații (*Transilvanskoe Obșcestvo Ovtivodov*) a oierilor transilvăneni, originari din Mărginimea Sibiului, încă înainte de 1918, la Simferopol în Crimeea.

un proces de omogenizare în direcția moldovenizării diverselor graiuri ale celor așezați la est de Bug. Procesul acesta, firesc, e amintit de G. Retegan în interviul pe care l-am reprodus în secțiunea VIII a volumului de față: „Mi-a cântat o babă din Bazinul Donețului ‘Jiule, pustiule, seca-ți-ar izvoarele, să trec cu picioarele...’. Nu zicea ‘picerele’ cum zic oltenii, ci ‘chicioarele’. Deci, se moldovenizase, chiar dacă ea a fost olteancă... Nu ea, străbunica ei. Și nu era auzit de la radio! Nu se auzea radio București până acolo: aproape 2 000 km în linie dreaptă.“ La aceasta se adaugă o acțiune masivă de rusificare atât sub regimul țarist cât și sub cel sovietic. Chiar interludiul în care, pentru scurtă vreme, se deschid în Republica Autonomă Socialistă Sovietică Moldova școli moldovenesti, e profund marcat de ideologia opoziției români/moldoveni. În manualele elaborate cu acest prilej, moldovenii sunt izolați de români și prezentați ca slavi; scrierea readoptă alfabetul chirilic după numai câțiva ani de utilizare a alfabetului latin; învățătorii care procurau de la Balta sau Tiraspol manuale moldovenesti cu caractere latine și texte din literatura română sunt acuzați de tendințe imperialiste sau spionaj în slujba statului român și, drept urmare, închiși sau deportați; cu rare excepții (între care nu se numără nici măcar Creangă), literatura română este absentă din manuale și predare; studenților formați în R.A.S.S.M. li se interzice să predea în afara granițelor acesteia (întrucât republica a investit în educația lor și înțelege să-i păstreze); o parte dintre școlile existente se închid de altfel nu numai din lipsă de învățători, ci și la cererea expresă a părinților moldoveni care constată că ele reduc șansele de reușită ale copiilor lor. Toate aceste aspecte sunt atent documentate în contribuția lui N. Marin-Dunăre, reprodusă în secțiunea IV a volumului de față.

Citorilor din Republica Moldova sau din Ucraina care ar considera că strămoșii le sunt descriși nepotrivit ca „români“ în paginile de față le propunem să întreprindă de fiecare dată termenul prin sintagma „români moldoveni“, mai apropiată de modul de autoreferire cu care sunt deprinși.

Nu am optat pentru înlocuirea, în textele pe care le edităm, a termenilor *români* sau *moldoveni* prin acela de *români moldoveni* din următoarele rațiuni:

1. țineam să respectăm formulările originale ale cercetătorilor, care — prin alternanța *români/moldoveni* — sunt semnificative pentru a înțelege negocierea dintre metodologia lucrărilor de identificare, cu presupuzițiile ei, și datele obținute pe teren, cu semnificația lor;

2. la origine, cum am arătat, teritoriul dintre Bug și Nipru a fost colonizat de trăitori provenind din toate provinciile românești care se vor uni ulterior formând statul România;

3. termenul de *moldoveni* îl presupune pe cel, mai general, de *români* care-i poate fi deci substituit; iar vorbitorii graiului moldovenesc sunt, prin firea lucrurilor, vorbitori ai limbii române.

Chiar dacă, pe teritoriul Republicii Moldova, se vorbește *limba română moldovenească* (cu alte cuvinte o limbă literară care a fost silită să evolueze pornind de la zero, pe baza graiului moldovenesc, fără a menține contactul cu româna literară bazată pe graiul muntenesc care s-a dezvoltat în România), nu e mai puțin adevărat că în România și în Republica Moldova se vorbește una și aceeași limbă — româna, cu unele, încă mici, diferențe de la un caz la altul. Ne putem gândi în acest sens la opoziția politico-lingvistică dintre engleza vorbită în Marea Britanie și engleza americană vorbită în Statele Unite ale Americii, care s-au rupt una de alta cam de tot atâta timp ca Basarabia de România sau la cea dintre spaniola vorbită ca limbă națională în Spania și cea din America Latină, ori la franceza vorbită în Franța și cea vorbită în Canada (Québec). Nimeni nu ar susține însă că în S.U.A. nu se vorbește engleza sau că, atunci când se afirmă că americanii vorbesc engleza, afirmația e făcută tendențios de britanici imperialiști și nostalgici. Și nimeni nu afirmă că în țările hispanizante din America Latină nu se vorbește limba spaniolă, ci latino-americană, ori că în Québec se vorbește nu franceza ci limba chebecoază.

Când a inclus, în Colecția universală de muzică populară înregistrată (1951–1958), cele cinci piese care reprezintă tot ce putem asculta astăzi din ampla sa anchetă la românii de la est de Bug, Constantin Brăiloiu a recurs la un al treilea termen pentru a se referi la aceștia — termenul de *ucraineni românofoni*. În introducerea la piesele 6–10 de pe discul III², el scria: „Ucrainenii românofoni sunt ucrainenii care vorbesc româna dar nu păstrează amintirea unei patrii anterioare. Veniți din est (sic!) cel mai devreme se crede la începutul secolului XVIII, ei formează, în tot sudul Ucrainei și până în Caucaz, mici comunități închise, aflate pe alocuri la depărtare de zeci de km unele de altele. Încate în marea masă slavă, aceste fărâme etnice au conservat însă, în grade care variază de la sat la sat, personalitatea lor morală, așa cum se întâmplă adeseori cu grupurile naționale stabilite în teritorii pe care specialiștii le numesc ‘de recesiune’. Sau, cel puțin, așa stăteau lucrurile într-un trecut apropiat“.

² Constantin Brăiloiu, ed. *La Collection universelle de musique populaire enregistrée/The World Collection of Recorded Folk Music (1951–1958)*, Réédition intégrale/Complete Re-edition, Disque III. *Europe 1 (Roumains, Ukrainiens roumanophones, Macédo-Roumains, Grecs, Judéo-Espagnols, Bulgares)*, Disques VDE-Gallo, 1984, A 6–10.

Bugul ca fluviu despărțitor

Cititorului de astăzi, pe care titlul *Români de la est de Bug* riscă să-l depeizeze, îi amintim că, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Bugul a constituit frontieră militară între Transnistria administrată de români și restul Ucrainei, care era administrat de armatele germane.

Depășirea liniei Bugului are însă în contextul volumului de față și alte semnificații. Întrucât teritoriul dintre Bug și Nipru nu face obiectul unor revendicări românești, cercetarea e mai puțin afectată de presiunile sau pasiunile ideologice ale momentului. Terenul ales fiind extrem de depărtat, el impune absențe îndelungate din București. Pe un plan strict personal, trecerea Bugului îi permite astfel lui Anton Golopenția să refuze ofertele de a deveni Secretar General al Consiliului de Patronaj sau director în Ministerul Propagandei, care i se fac în anul 1942 de către Mihai Antonescu. În declarația din 5.2.1950 b, A.G. scria: „Apreciasem lucrările de peste Bug și pentru că mă țineau departe de Capitală, ajutându-mă să nu dau niciodată la Asociația Româno-Germană, la care eram stăruitor chemat de Min[isterul] Propagandei, ca având studiile făcute în Germania“ (UC, p. 53).

Esențial e însă faptul că, trecând Bugul, echipa I.R.E.B. abordează o zonă cu totul necunoscută specialiștilor români, a cărei cercetare îi va fi atras prin îndrăzneală și inedit nu numai pe conducătorul, ci și pe mulți dintre tinerii ei membri, dornici de aventură intelectuală. Că aventura profesională se combina cu cea umană, în această campanie de înregistrare care, începută în decembrie 1941, s-a încheiat în februarie 1944, la cinci km de front, a fost subliniat de altfel cu subtilitate, în convorbirile sale cu Z. Rostás, și de H. H. Stahl. Reproduc, pentru interesul interpretării, fragmente dintr-un pasaj în care H. H. Stahl încearcă să-l delimiteze pe A.G. de alți membri ai Școlii Sociologice de la București, pornind tocmai de la ineditul și *îndrăzneala necesară* a campaniei de dincolo de Bug:

„— ...Golopenția mai avea ceva, știa să strângă în jurul lui oameni, să-i organizeze, să-i puie la treabă. Vulcănescu, nu. Era foarte bun profesor, mai bun decât Herseni, care iarăși nu e puțin lucru, pentru că Herseni era un foarte bun profesor. Dar, din nou, avea această calitate de a fi cald. Entuziasma, făcea atmosferă în jurul unei idei.

— *Cred că în această privință Golopenția semăna cu Gusti, căci Gusti avea darul de a strânge în jurul lui oameni și...*

— Da. Da, fără îndoială că da. Sigur, sigur. Numai că Golopenția era mai cald decât Gusti. Gusti era distant, protocolar, pe când ăstalaltul nu. Ăstalaltul avea o serie întregă de oameni care țineau la el sută la sută, și cu care pleca în orice fel de aventură. Când i-a trăznit să meargă dincolo de Bug, a reușit să formeze o echipă care să-l urmeze. Nu era ușor, nu era...

— *Vedeți, la asta nu m-am gândit, că asta ar putea să fie o trăznaie.*

— Evident că da. Eu am făcut recensământul Transnistriei, dar din ordin. A fost obligația Institutului Central de Statistică să facă această socoteală. Am lucrat cu oameni mobilizați sub arme, nu? Adică armată, pur și simplu. El, nu. El a mers în aventură de unul singur.

— *A fost o expediție.*

— O expediție cu comandă științifică și cu foarte mare îndrăzneală. Și cu o serie întregă de indivizi foarte ciudați, pentru că mulți din ei erau — dacă nu chiar înscriși în partidul comunist, dar nici mult nu le mai lipsea, erau de extremă stângă. Și el a avut neplăceri din pricina asta. Când făcuse Dâmbovnicul, lucrase cu un fotograf, Bauh. Or, Bauh era ovrei și era într-un lagăr de concentrare în Transnistria. Nu știu ce s-a întâmplat, dar știu că a avut de furcă cu treaba asta. A încercat să-l salveze³, să-l facă să evadeze, sau nu știu ce alta. Între ei, Golopenția avea și un om extrem de inteligent și de o îndrăzneală nebună. Am fost bun prieten cu el, îl chema Nicolae Betea.

— *Am auzit de el.*

— Un tip cu totul și cu totul ciudat și care era de o temeritate nebună, pur și simplu. Știu că el a fost amestecat în chestia Bauh⁴... deci, Golopenția avea și această trăsătură de caracter, de a se duce spre aventură, când era nevoie⁵.

Nu e exclus ca inițiativa cercetării românilor de la est de Bug să fi pornit de la Anton Golopenția. De multe ori, în cadrul Școlii gustiene, A.G. prezentase ca

³ Întâmplarea pe care încearcă să o reconstituie aici H. H. Stahl este cuprinsă în scrisoarea D-nei Sonia Palty pe care am reprodus-o în *Anexă*. Din București, A. Bauh a transmis atunci — prin Anton Golopenția — rudelor sale aflate în lagărul de la Golta și unui număr de 30 de alte familii de evrei — un plic cu bani care să le permită să reziste până la revenirea în țară.

⁴ Nu dispunem de date privind o eventuală acțiune a lui N. Betea în favoarea evreilor din lagărul de la Golta. Știm doar, din interviul luat de Z. Rostás lui G. Retegan, că acesta din urmă dusesese alimente unor familii din lagăr împreună cu A.G.

⁵ Cf. Z. Rostás, *Monografia ca utopie*. Interviuuri cu Henri H. Stahl (1985–1987), București: Paideia, 2000, p. 149–150.

idei ale profesorului teme de cercetare pur personale, renunțând la paternitatea unei idei⁶ atunci când, prin aceasta, o putea apropia de realizare. Lucrul a fost menționat, între alții, și de către Pompiliu Caraion, care a evocat, în studiul său apărut în 1971, *Profesorul Dimitrie Gusti și Școala sociologică de la București*, lansarea tumultuoasă a proiectului celor 60 sate românești⁷.

Cercetarea la est de Bug continua o linie de abordare bine stabilită în activitatea științifică a lui A.G. Era o cercetare zonală (cum fusese, în 1939, condusă în colaborare cu Mihai Pop, ancheta de la Dâmbovnic), întreprinsă asupra unei populații trăind, ca minoritate, în afara statului român (cum fusese culegerea de izvoare *Români din Timoc* elaborată, în aceeași perioadă, de A.G. și C. Constante, sub egida Societății Române de Statistică) și folosind metoda monografiei sumare⁸ preconizată de A.G. Iar rezultatele ei puteau servi la informarea conducerii statului (așa cum o susținuse, încă din teza sa de doctorat, *Die Information der*

⁶ În *Introducere – Un dar postum*, Ștefania Golopenția scria: „În acest ultim plan de lucru [cel din anul 1948, S.G.] al Școlii sociologice de la București, ideile pentru care militase A.G., idei obiectivate în cercetările de teren și publicațiile sale, s-au desprins de el și au intrat în zestrea metodologică a Școlii. Aidoma procesului de desprindere de autorul lor a unor creații artistice, când acestea au intrat în anonimatul circuitului folcloric, ideile lui A.G. privitoare la cercetarea sociologică au intrat în anonimatul discursului științific. Nici că se putea o recompensă mai frumoasă a activității unui om care lupta pentru realizarea unei idei nu pentru că era a sa, ci pentru că ea îi apărea a reprezenta adevărul științific al momentului respectiv, a unui om care făcuse deja dovada că — pentru a vedea realizată o idee — putea să renunțe la paternitatea ei“ (în Anton Golopenția, *Ceasul misiunilor reale*, București: Editura Fundației Culturale Române, 1999, p. 27).

⁷ În studiul său *Profesorul Dimitrie Gusti și Școala sociologică de la București*, Pompiliu Caraion scria: „Ajutat de încercatul monografist dr. D. C. Georgescu, A. Golopenția realizează faimoasa ‘anchetă sociologică’ în cele 60 sate, urmărind statistic câteva probleme, precum: starea populației, mișcarea populației, evoluția postbelică a proprietății agricole, analiza economică a gospodăriilor rurale, starea sanitară, starea culturală etc. Înainte de pornirea acestei anchete, D. Gusti, ca și unii dintre elevii lui, în cadrul unor furtunoase ședințe ținute la I.S.R., s-au opus chiar violent noii inițiative; până și cuvântul ‘anchetă’, fie ea și ‘sociologică’, i se părea atingător la prestigiul științific al Școlii. Dar A. Golopenția nu a cedat; până la urmă, el a căutat să-i convingă pe adversarii lui că, în fond, el nu făcea decât să preia o inițiativă mai veche chiar a profesorului, un gând de altă dată pierdut în drum datorită unor împrejurări potrivnice. În cele din urmă, D. Gusti a încuviințat ‘ancheta’ aceasta ‘sumară’, ba a scris și un remarcabil studiu ca introducere la cele cinci volume din *60 sate românești*“ (*Sociologia Militans*, vol. IV. *Școala Sociologică de la București*, București: Editura Științifică, p. 141).

⁸ Numele complet al echipei — „Echipa pentru identificarea și studierea sumară a așezărilor românești de la est de Bug“ — amintit în articolul lor (reprodus în secțiunea VIII) de către N. Economu și I. Apostol corespunde acestei viziuni.

Staatsführung und die überlieferte Soziologie, în traducere „Informarea conducerii de stat și sociologia contemporană“).

A. G. l-ar fi putut convinge pe Sabin Manuila, pe atunci dornic să pună în aplicare în avantajul României planul gigantic al unui schimb de populație sistematic (în concepția vremii, schimburile de populație ar fi fost de natură să elimine posibilele diferenduri istorice între state), de interesul cunoașterii comunităților românești dănuind neștiute la est de Bug. Și de faptul că prilejul oferit de înaintarea armatelor române și germane trebuia folosit, așa cum, tot la inițiativa lui, un grup de referenți de la Oficiul de Studii compus din Anastase Cărătașu, Gh. Reteganul, T. Al. Stoianovici, Camil Suciu, Mircea Tiriung și N. Marin-Dunăre efectuase, între 9–22 mai 1941, anchete paralele în lagărele de prizonieri sârbi de origine etnică română de la Curcani (Ilfov), Odăile (Teleorman), Bălănoaia (Vlașca), Remetea, Bucovăț și Moșnița Nouă lângă Timișoara. Ulterior, sau în paralel, rapoartele armatei cu privire la localitățile românești întâlnite în cursul înaintării prin stepele ucrainene și la aproximativ 300–500 cereri de venire în România care îi fuseseră înaintate la est de Bug au făcut ca ancheta I.R.E.B. să fie estimată necesară de către Președinția Consiliului de Miniștri. Cercetarea preconizată de A.G. a devenit astfel una din cele trei cercetări oficiale ale Institutului, căreia i s-a recunoscut în acest moment și o semnificație informativă pentru o posibilă acțiune ulterioară de repatriere.

Pasiunea cu care A.G. s-a dăruit muncii de identificare a românilor de la est de Bug răzbate în scrisoarea lui din 8.9.1942 către Ștefania Golopenția: „Munca de aci merge. Explorăm românii cu și fără conștiința moldoveniei lor, județ de județ, plasă de plasă și până la cătunele pierdute. Cum caută alții zăcămintele de preț“ (secțiunea III).

Schimburile de populație în viziunea lui Sabin Manuila

În toamna anului 1941, Sabin Manuila a așternut pe hârtie detaliile unui vast schimb de populație⁹ care să prevină pentru România și statele limitrofe orice război

⁹ Cf. Sorina Bolovan, Ioan Bolovan. *Inițiative românești privind problema schimbului de populație în primii ani ai celui de-al Doilea Război Mondial (1939–1941)*, (în) *România și relațiile internaționale în secolul XX. In Honorem Profesorului universitar Dr. Vasile Vesa la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Volum îngrijit de Liviu Țărău și Virgiliu Țărău, Cluj-Napoca: Clusium, 2000, p. 90–116; Viorel Achim, *The Romanian Population Exchange Project Elaborated by Sabin Manuila in October 1941*, „Annali dell’Istituto storico italo-germanico in Trento/Jahrbuch des Italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient“, XXVII (2001), p. 593–617; Viorel Achim, *Schimbul de populație în viziunea lui Sabin Manuila*, „Revista istorică“, XIII (2002), nr. 5–6, p. 133–150.

viitor. Rămas inedit până de curând, proiectul lui S. Manuila a fost publicat în anexa articolului Sorina Bolovan, Ioan Bolovan. *Problemele demografice ale Transilvaniei între știință și politică (1920–1945). Studiu de caz*¹⁰. Conceput de autor ca total și obligatoriu în regiunile de graniță, schimbul de populație tolera excepții în celelalte zone (pentru cei trecuți de vârsta de reproducere sau pentru 1–2% dintre cei care acumulasera averi la sate).

Schimbul de populație imaginat de S. Manuila comporta patru etape esențiale. Primele trei etape urmau să asigure soluții pentru: „1) Problema Dobrogei; 2) problema bulgarilor din România și din Basarabia, care la data conferinței de la Craiova era ocupată de Soviete; 3) problema românilor din Bulgaria, dând Bulgariei atât ca populație cât și ca suprafață un plus față de ceea ce are astăzi și eliminând toți românii din Bulgaria și toți bulgarii din România; 4) problema românilor din Timoc și Banatul sârbesc; 5) problema sârbilor din România; 6) problema ungarilor din Iugoslavia; 7) problema sârbilor din Ungaria; 8) problema ungarilor din Ardeal; 9) problema rutenilor din Carpați și 10) problema Ardealului și a românilor din Ungaria”¹¹. Etapa a patra ar fi fost dedicată schimbului de populație româno–ruso–ucrainean¹². Recensământul din Basarabia, cel din Transnistria și identificarea românilor de la est de Bug reprezentau deci, din punctul de vedere al Directorul General al Institutului Central de Statistică, preparative indispensabile în vederea acestei etape.

Pentru a înțelege condițiile în care a fost elaborat proiectul lui Sabin Manuila e util să ne amintim că în vara anului 1940 România pierduse aproximativ o treime din teritoriu și populație (Basarabia și nordul Bucovinei, nordul Transilvaniei și Cadrilaterul), a căror ocupare/revendicare fusese argumentată prin prezența în cuprinsul lor a unor populații minoritare ucrainene, maghiare, respectiv bulgare¹³. Se punea astfel problema unei rezolvări a problemei minorităților „de același sânge” cu popoarele vecine prin schimburi de populație cu țările locuite de acestea, care să elimine primejdii viitoare.

Precedente ale unor ample mișcări artificiale de populație existau. După Primul Război Mondial, prin Convenția bilaterală de la Lausanne, aprobată de Societatea Națiunilor, un milion și jumătate de greci fuseseră transferați obligatoriu din Turcia

¹⁰ Cf. Camil Mureșanu, coord. *Transilvania între medieval și modern*, Cluj-Napoca: Centrul de studii transilvane — Fundația Culturală Română, 1996, p. 125–131.

¹¹ *Idem*, p. 129–130.

¹² *Idem*, p. 130.

¹³ Cf. Sorina Bolovan, Ioan Bolovan (2000), p. 138.

și Bulgaria în Grecia. Prin Convenția dintre România și Turcia din 4 septembrie 1936 se reglementase emigrarea voluntară a populației tătărești și turcești din Dobrogea în timp de cinci ani, ca rezultat al căreia, în anul 1942 părăsiseră România cca 70 000 turci.

La 7 septembrie 1940 fusese semnat Tratatul de la Craiova care stabilea, în afara cedării către Bulgaria a județelor Caliacra și Durostor (Cadrilater), un schimb de populație în Dobrogea între România și Bulgaria având caracter obligatoriu pentru bulgarii din județul Tulcea și Constanța (60 000 locuitori) și pentru românii din Cadrilater (106 000 locuitori) și caracter facultativ pentru bulgarii din alte regiuni ale României, respectiv românii din alte regiuni ale Bulgariei¹⁴. Schimbul de populație a fost efectuat în toamna anului 1940, cu un adaos de 3 000 români intrați în România și 2 600 bulgari plecați în Bulgaria la 11 aprilie 1941.

Prin acorduri semnate succesiv cu guvernul rus (la 5 septembrie 1940) și cel român (la 22 octombrie 1940), 150 000 germani fuseseră transferați pe teritoriul Reichului¹⁵.

În anul 1941, schimburile de populație erau dezbătute public de o serie de lideri din Europa Centrală, printre care Edvard Beneș, președinte al guvernului cehoslovac din exil și Edward Raczynsky, ministru de Externe al guvernului polonez din exil. Iar în iulie 1942, guvernul britanic va accepta în principiu transferul (prin schimb de populație) minorității germane din Centrul și Sud-Estul Europei¹⁶.

Între proiectele din epocă, cel datorat lui S. Manuila se singularizează nu numai prin anvergură (el ar fi pus în mișcare aproximativ șase milioane de oameni), ci și prin menținerea în spațiul etnic românesc, fără a viza anexări imperialiste de teritorii locuite majoritar sau exclusiv de alte popoare și fără formulări rasiste. Reproducem aici caracterizarea lui Viorel Achim:

„[...] cu unele mici excepții, proiectul lui Manuilă se circumscrie spațiului etnic românesc. Nu se vorbește de încorporarea la România a unor teritorii neromânești sub aspect etnic. Nu este avută în vedere nici anexarea Transnistriei (cerută de unele voci în primele luni de după declanșarea războiului împotriva U.R.S.S.), nici a Banatului iugoslav (de asemenea, cerută de unii). Modificarea vechilor frontiere statale și etnice preconizată de Manuilă este motivată prin rațiuni strategice sau ținându-se seama de decalajul numeric între populațiile care urmau

¹⁴ *Idem*, p. 109–110.

¹⁵ *Idem*, p. 112–113.

¹⁶ *Idem*, p. 112–113.

să facă obiectul unui schimb. Există și replieri ale frontierei etnice în defavoarea românilor. Sub acest aspect, proiectul lui Manuilă se deosebește fundamental de unele proiecte românești din acel timp — care propuneau anexarea unor teritorii locuite majoritar de alte popoare — și de proiectele elaborate în alte țări, care ridicau pretenții asupra unor teritorii străine sub aspect etnic. Dacă facem abstracție de ajustările de frontieră, inclusiv în Cadrilater, proiectul lui Manuilă nu arată ambiții imperialiste./ În același timp, proiectul lui Manuilă nu este rasist, cum a fost cazul cu *Generalplann Ost* — planul german vizând restructurarea etnică a Europei de Est. De asemenea, în formulările acestui proiect nu există nimic genocidal. Credem că nu avem motive să afirmăm că, în viziunea lui Manuilă, „transferul unilateral“ al evreilor și țiganilor — era avută în vedere, probabil, Transnistria — trebuia să însemne distrugerea fizică a acestor populații — așa cum se va întâmpla în realitate cu o mare parte dintre evreii din Basarabia și Bucovina, precum și cu mulți dintre țiganii deportați acolo¹⁷.

Proiectul lui Sabin Manuila nu s-a împlinit. Schimbul de populație româno–ucrainean plănuț până la ultimele detalii (așa cum o dovedește referatul lui Titus Rădulescu-Pogoneanu reprodus în *Anexă*), nu se va realiza. Înțelegând faptul, în scrisoarea adresată lui A.G. la 5.11.1943, Directorul Institutului Central de Statistică îi scria colaboratorului său:

„Fă tot ce omeneste poți face pentru a ajuta. Este unul din principalele rosturi în viață a[le] oamenilor superiori. Să rezolvăm probleme? Este o șansă rară, pentru care trebuie mult noroc. Cred că evenimentele ne împiedică de a realiza idealul nostru. Dar asta nu însemnează că nu puteți salva nenumărate suflete./ Recent, m-am preocupat de problema evreilor din Transnistria. Am arătat că este punctul grav ce ni se va ridica la Conferința de Pace. Cred că nu trebuie să neglijăm ziua de mâine. Avem nevoie de toate voturile la Conferință./ Dacă se va lua o hotărâre, te voi aviza. Vei judeca D-ta, dacă vei avea vreun rost în această chestiune, în care pe noi ne interesează exclusiv aspectul de politică națională, indiferent de evenimentele și odiul zilei de azi. Națiunea trăiește și mâine, nu numai astăzi“ (Secțiunea III).

Contextul instituțional al cercetării românilor de la est de Bug

În anul 1941, Institutul Central de Statistică efectuează un Recensământ asupra teritoriului amputat al României, în pregătirea și desfășurarea căruia este angrenat,

¹⁷ Viorel Achim (2002), p. 146.

în mod firesc, și A.G., proaspăt angajat la I.C.S.¹⁸ După eliberarea lor de sub ocupația sovietică, Recensământul este extins în iulie la teritoriile Basarabiei și Bucovinei de Nord, unde se deplasează sub conducerea lui Sabin Manuila și D. C. Georgescu (Secretar General al Institutului) o echipă masivă de 150 funcționari ai I.C.S. Paralel cu acțiunea de recensământ, I.C.S. primește de la Președinția Consiliului de Miniștri dispoziția de a inventaria teritoriul Transnistriei și o echipă I.C.S., compusă din 50 de funcționari ai Serviciului exterior și pusă sub conducerea lui H. H. Stahl se deplasează în noiembrie 1941 între Nistru și Bug în acest scop, având ca centre de operații localitățile Dubăsari, Tiraspol și Odessa.

Atât recensământul din Basarabia și Bucovina, cât mai cu seamă inventarierea din Transnistria sunt dublate de acțiuni de cercetare sociologică, inițiate de Institutul Social Român condus de Dimitrie Gusti, care conlucrează strâns, ca și în trecut, cu I.C.S. Astfel, după cum reiese din raportul publicat de D. Gusti în „Sociologie românească” (pe care-l reproducem în secțiunea I a volumului), sub conducerea lui Traian Herseni, devenit între timp Director al Departamentului Culturii din Guvernământul civil al Transnistriei, o echipă de 13 cercetători (incluzându-i pe N. Al Rădulescu–geografie, I. și T. Făcăoaru–antropologie, D. Șandru–limbă, Gh. Pavelescu–credințe și obiceiuri, Liviu Rusu–muzică populară, Ion Donciu–literatură populară, fotografii Donodini și studentul sociolog Aurelian Popescu–administrație) efectuează cercetări monografice în trei localități transnistrene cu populație moldovenească „mai compactă”: Speia (jud. Tiraspol), Vasilcău (jud. Dubăsari) și Handrabura (jud. Ananiev). Iar sub conducerea lui H. H. Stahl, o echipă a Institutului Social în componența căreia intră Gh. Serafim și C. Durdun efectuează cercetări monografice în satele Mălăiești (jud. Tiraspol) și Ciuleni (jud. Orhei). Ca Director al Oficiului de Studii de la I.C.S., A.G. e interesat de problemele generale ale recensământului și inventarierii în perspectiva identificării și studierii populației românești de la est de Bug. Ca Director în cadrul I.S.R., atunci când echipa pe care o deplasează la Nikolaev e nevoită să se retragă pe teritoriul Transnistriei în așteptarea aprobării germane, el va decide să consacre răgazul acesta neașteptat unei cercetări sociologice în Transnistria (pe teritoriul fostei Republici Autonome Moldovenești), acceptând și redefinind o propunere în acest sens a lui Dimitrie Gusti.

¹⁸ După desființarea Serviciului Social, o serie de sociologi gustieni se vor angaja în 1940 la Institutul Central de Statistică. A.G. va deveni în 1941 director al Oficiului de Studii, iar H. H. Stahl va fi angajat ca director al Serviciului Exterior al I.C.S.

Scopul pe care îl urmărește A.G. la Valea-Hoțului este triplu: (a) pe de o parte, o familiarizare de ansamblu cu metodele administrației rurale sovietice; (b) pe de altă parte, o cercetare a vieții elementului românesc în cadrul Uniunii Sovietice (mai precis, în cadrul fostei Republici Autonome Moldovenești înființate în anul 1924) și, în sfârșit (c) completarea pe teren a informațiilor concrete cu privire la localitățile în care sunt atestate comunități românești la est de Bug. În fapt, întregul episod transnistrian continuă, și adâncește, sub impulsul împrejurărilor, pregătirea campaniei I.R.E.B.

Dintre cercetările întreprinse în timpul războiului de Institutul Central de Statistică și de Institutul Social Român, înscrierea și studierea românilor de la est de Bug a fost cea mai redusă ca personal și cea mai extinsă ca suprafață acoperită. Ea l-a purtat pe Anton Golopenția, care asigura contactele cu administrația germană, stabilirea punctelor de anchetă, dispersarea pe teren a echipierilor și legătura cu I.C.S., în zigzag de la Bug spre Nipru, bazinul Donetului, Crimeea sau Melitopol, dar și de la Bug la Rovno în Polonia, ca să nu mai vorbim de drumurile la Odessa, Golta sau Tiraspol pentru procurare de provizii și daruri. La rândul lor, fiind puțini la număr, echipierii au avut de străbătut, mai cu seamă odată cu apropierea frontului spre sfârșitul anchetei, spații uriașe, deseori singuri, vizitați doar episodic de către A.G., care verifica buna desfășurare a lucrărilor, prelua listele de înregistrare și le asigura transportul într-o nouă regiune.

În același timp, cercetarea de la est de Bug a fost și cea mai riscantă, întrucât a adus în spațiul ocupat de armata germană, fără sprijin posibil din partea autorităților sau a armatei românești, o echipă de cercetători care nu puteau fi percepuți, cel puțin în primele momente, decât ca aparținând forțelor ocupante. Expuși acțiunii partizanilor, într-o regiune în care represaliile și rechizițiile armatei germane radicalizaseră spiritele deja grav încercate atât înainte cât și în cursul războiului, cercetătorii au primit echipament militar (fără grade) și au fost înarmați cu pistoale. Cum însoțeau camioane în care se aflau darurile în alimente ale Consiliului de Patronaj pentru populația românească din zonă, ei puteau reprezenta o tentație și datorită sărăciei generale. La aceasta se adăugau drumurile care deveneau nepracticabile odată cu venirea ploilor sau se înzăpezeau immobilizându-i cu lunile în câte un sat și frigul, cu care nu erau obișnuiți.

Cercetarea de la est de Bug le-a oferit membrilor echipei, mulți dintre ei sub sau abia trecuți de 30 de ani, o libertate de acțiune considerabilă. A.G. a insistat asupra unei singure obligații: aceea de a respecta adevărul în culegerea datelor, de a nu le transforma în materiale de propagandă. Se cuvin menționate aici cuvintele lui, readuse la viață în amintirile sale de G. Popescu:

„Locuiam fiecare în câte o casă de români. Ne înjghebasem și o cantină. Acolo mâncam la prânz și seara. După masa de seară zăboveam cu toții până în ceas târziu de noapte, șezând la masa aceea lungă, în capul căreia se afla, oricât ar fi fost de ostent de drumurile de peste zi, bunul nostru A. Golopenția. Arareori, mai mult la începuturi, ne dădea câte un sfat. „Să știți“, spunea el, că cea mai importantă invenție a secolului nostru nu este nici electricitatea, nici radio-difuziunea, nici aviația... Cea mai mare invenție a secolului o constituie propaganda. Ea este instrumentul miraculos cu ajutorul căruia omul poate transforma negrul în alb și albul în negru. Trăim sub imperiul acestei invenții. Noi, aici, nu ne vom folosi de ea. Nu pentru asta am venit aici. Poate că oamenii vă vor privi cu reținere, sau suspiciune. Gândiți-vă la toate prin care au trecut. Teama nu e o maladie care se vindecă ușor. Voi trebuie să aflați adevărul, așa cum a fost el. Și dacă veți afla adevărul, veți afla de multe ori că el poate fi și neconvenabil. Trebuie să câștigați încrederea oamenilor cu care veți sta de vorbă. Prin încredere veți ajunge și la adevăr. Cum să le câștigați această nepretuită încredere? Foarte simplu: spuneți-le adevărul... Că vrem să scriem o carte despre satul lor, despre viața lor așa cum a fost... și înainte și după revoluția pe care au trăit-o aici“¹⁹.

Anchetat cu privire la instrucțiunile date echipierilor I.R.E.B., A. Golopenția scria în declarația sa din 3.2.1950: „[...]am atras totdeauna atenția ca să se evite cu grijă tot ce ar putea scădea calitatea lucrării: înscrierile de nemoldoveni mai ales“ și, mai departe: „M-am dedicat cercetărilor și documentării sociale și este regula mea de viață de a evita orice denaturare a faptelor culese, oricare ar fi ele, chiar și de natură politică“ (cf. secțiunea I).

Infiltrând Institutul Central de Statistică, un număr de comuniști au pus uneori în primejdie și obiectivitatea cercetării I.R.E.B. E însă puțin probabil că ei au putut-o afecta substanțial, dată fiind pe de o parte informarea sistematică a lui A.G. înaintea fiecărei descinderi într-un sat, iar pe de altă parte, atmosfera de încredere și prietenie care a constituit nota dominantă a relațiilor dintre echipieri și șeful echipei.

Comuniștii din echipa I.R.E.B și acțiunile lor

Dacă nu ar fi existat procesul Pătrășcanu, acțiunea partidului comunist în cadrul Institutului Central de Statistică și, mai aproape de ceea ce ne interesează aici, în cadrul echipei I.R.E.B. nu ne-ar fi fost astăzi cunoscută. Așa cum reiese cu claritate

¹⁹ George Popescu, *Amintiri despre Anton Golopenția și cercetările la est de Bug*, reproduse în secțiunea VIII a volumului de față.

din volumul Anton Golopenția, *Ultima carte*²⁰, lucrările de la est de Bug au reprezentat de la un punct o temă importantă a anchetei. Unghiul din care ele sunt abordate în întrebările anchetatorilor nu privește însă decât în subsidiar cercetarea ca atare. Ceea ce îi interesează pe anchetatori pare a fi rolul și comportarea comuniștilor din echipă (vom vedea, în continuarea introducerii, că centrul de interes a fost reprezentat în fapt de unul singur dintre aceștia, și anume M. Levente).

Descoperim, parcurgând declarațiile, în primul rând, diversitatea politică a echipei I.R.E.B. Ea număra, ca și Oficiul de Studii în ansamblu, echipieri cu simpatii de stânga sau membri ai partidului comunist (N. Betea, M. Biji, D. Corbea-Cobzaru, E. Seidel, M. Levente, C. Pavel, B. Șchiopu, I. Oancea, C. Suci, T. Al. Stoianovici), cu simpatii de dreapta — unii dintre ei foști legionari — cum erau I. Apostol, Gh. Bucurescu, I. Chelcea, N. Economu, N. Marin-Dunăre, sau fără aderențe politice, dar cu o orientare tinzând spre stânga (A.G., G. Retegan, O. Bârlea). La fel ca în organizarea de către profesor a campaniilor monografice gustiene, atunci când și-a format — din voluntari — echipa, A.G. nu a luat în considerare culoarea politică a echipierilor săi, fiind preocupat în mod exclusiv de experiența de teren și utilitatea lor specifică pentru proiect. Cum însă Oficiul de Studii număra mai ales oameni de stânga și în raport cu echipa lui Traian Herseni care a activat simultan cu echipa I.R.E.B în Transnistria și a putut fi astfel constant comparată cu ea (vezi diviziunea *Contextul instituțional al cercetării românilor de la est de Bug* a introducerii de față), echipa condusă de A.G. a fost deseori numită atunci „echipa de stânga“.

În prima etapă, în care echipa funcționează pe ansamblul ei la Valea-Hoțului, diversitatea politică pare a fi prilejuit nu odată confruntări. O putem deduce din ușoara iritare față de prea desele îndemnuri la obiectivitate ale lui A.G., care răzbește în *Cronica* lui N. Marin-Dunăre reprodusă la începutul secțiunii V; sau din asigurările de obiectivitate și notele autocritice care își fac loc în finalul unora dintre materialele semnate de Gh. Bucurescu. Realitatea întâlnită, discuțiile cu coechipierii și antifascismul, care pare a fi fost unanim împărtășit de echipieri, au determinat uneori reconvertiri, ca în cazul lui N. Marin-Dunăre bunăoară, despre care a vorbit în interviul său G. Retegan, dar care poate fi surprins în plină mutație politică chiar la lectura unora dintre textele redactate atunci, *Evoluția culturală* de exemplu (vezi secțiunea V).

²⁰ Anton Golopenția, *Ultima carte*, București: Editura Enciclopedică, 2001. Volum editat, cu Introducere și Anexă de Prof. Dr. Sanda Golopenția, p. 46.

În etapa a II-a, regrouparea în subechipe, pentru care A.G. a respectat dorințele echipierilor, s-a făcut adeseori în funcție de culoarea politică a acestora. Gh. Bucurescu formează subechipă cu I. Apostol și N. Economu. C. Mănescu îi are drept coechipieri pe D. Corbea-Cobzaru și N. Betea. M. Levente le-ar fi propus chiar lui Șt. Popescu și A. Rațiu să formeze împreună o „echipă-celulă de partid“.

Ceea ce aflăm însă doar explorând dosarul Pătrășcanu e că, înainte de plecarea pe teren, comuniștii echipei I.R.E.B. au consultat legăturile lor superioare pe linie de partid (Ion Vintze respectiv Nicolae Petrea/Eugen Savin) cu privire la atitudinea de adoptat pe terenul sovietic și că, odată ajunși în Transnistria, deși divizați, ei au încercat să stabilească o linie comună de acțiune. Aceasta a inclus în mod previzibil acțiuni politice deschise (aruncarea materialului de propagandă, denigrarea regimului antonescian) sau clandestine favorabile partizanilor, familiilor (indiferent de naționalitate) cu soldați în armata sovietică, ori celor amenințați cu luarea la muncă în Germania dar și, greu de asociat cu etica profesională cea mai rudimentară, unele acțiuni de sabotare a lucrărilor I.R.E.B.: includerea în listele de familii de către echipa din care a făcut parte M. Levente, C. Mănescu și D. Corbea-Cobzaru sau de către C. Pavel a unor familii nemoldovenesti (spre a le distribui pachete-dar), încetinirea voită a lucrărilor sau vânzarea de către echipa lui M. Levente a unor componente ale pachetelor-dar spre a contribui cu bani la fondurile partidului comunist (vezi declarația din 29.1.1950 a lui C. Pavel). Că aceste din urmă acțiuni au fost cunoscute de timpuriu și rapid contracarate de către A.G. putem deduce, pe de o parte, din textul unui raport al lui N. Marin-Dunăre, care semnalează înscrisuri în fals la Bulgarka²¹, iar pe de altă parte din declarațiile și amintirile reproduse în secțiunile VII–VIII. În amintirile sale, A. Rațiu vorbește despre punerea în gardă de către A.G. cu privire la riscurile pe care le comportă înrolarea lui în mișcări de extremă stângă și evocă felul în care A.G. a rezolvat problema pachetelor-dar înstrăinate: prin cotizare a

²¹ În *Raportul I* (reprodus în secțiunea II a volumului de față), N. Marin-Dunăre scria: „Cu secundul [C. Mănescu] am avut o discuție, provocată de informația căpătată de la locuitorul din Bulgarka, ce a venit joi seara cu manifestul ‘Frați moldoveni’. Săteanul, ucrainean, ne-a mărturisit că în Bulgarka au primit daruri și ucrainenii. În completare, parcă, Mănescu afirmă că au înscris 400 familii din 450. Personal știu din investigațiile de astă iarnă că în Bulgarka nu sunt decât 25–30% moldoveni. Merg până la a accepta procentul maxim de 50%. Bineînțeles că n-am fost scutit de o sumă de grave insulte. Remarcabil este însă faptul că la Bulgarka numărul de moldoveni va apărea exagerat“. În raportul său din 20.8.1942, D. Corbea-Cobzaru anunța pentru Bulgarka un număr de 1 745 moldoveni (față de o populație totală de 2 791 locuitori) și scria: „S-au împărțit daruri la 380 familii. Aproximativ la 100 familii s-a dat mai puțin, fără să iscălească, ceea ce a fost o greșeală“ (secțiunea II).

tuturor spre a acoperi pierderile. Iar M. Levente menționează în declarațiile sale din 13.2.1950 faptul că A.G. l-a separat neașteptat de restul subechipei²².

În parte, acțiunile de sabotare menționate în declarațiile lor de M. Levente sau A. Rațiu au fost, după toate probabilitățile, exagerate de către aceștia sub presiunea anchetei. Dezavuarea cercetării I.R.E.B., urmărită prin întrebări *ad hoc* de către anchetatori, poate fi urmărită pe viu comparând între ele o serie de declarații ale lui A. Rațiu (și pe toate acestea cu amintirile publicate de el după anul 1989). Se poate presupune că, înțelegând, în parte, atitudinea celor de stânga, A.G. le-a acordat libertate de acțiune în tot ceea ce nu privea mandatul expres primit de echipă de la I.C.S. Poate că și de aceea, el a ales însă să verifice minuțios, înainte de a amplasa subechipele, probabilitățile demografice ale fiecărei localități, nedelegând parțial această operație nici unui alt echipier.

Dragoste cu denunț: un episod uitat al anchetei Pătrășcanu

Urmărind construirea procesului Pătrășcanu, anchetatorii au pus de timpuriu în vizor Institutul Central de Statistică. Îi interesau legăturile dintre S. Manuila, înlăturat de la direcția generală a Institutului, ulterior fugit în străinătate, și L. Pătrășcanu, dar și devotamentul manifestat față de acesta din urmă de alți funcționari ai Oficiului de Studii, cum erau N. Betea, C. Pavel, sau A. Rațiu care vor fi de timpuriu arestați, acuzați că au încercat să-l ajute pe liderul comunist nedorit să părăsească țara.

În anii tulburi ai masivelor redispuneri instituționale, unul dintre cei care urcă neașteptat, rupându-se cu ușurință de I.C.S., și chiar „angajându-i“ pe unii dintre funcționarii Institutului, este M. Levente. Urcând grăbit ierarhia funcțiilor, după arestările mai multor foști colegi de la I.C.S. (între care și A. Rațiu, care devenise între timp subaltern al său la Controlul Economic) și demisia silită a lui A.G., M. Levente ia măsuri spre a distruge materialele adunate de el în cadrul echipei I.R.E.B., temându-se că acestea i-ar putea eventual dăuna politic. El apelează în acest scop la o fostă colegă, cu care fusese pe punctul de a se căsători (căsătoria, respinsă de partid, nu avusese loc și M. Levente o luase de soție pe sora colegului său de ilegalitate, Mircea Brătucu). E vorba de Matilda Demetrescu, căsătorită Ștefănescu.

²² Levente scrie: „Șederea mea la Siniuhin-Brid a fost întreruptă de Golopenția care, într-o zi (la patru-cinci zile după sosire) m-a luat cu un camion și, dându-mi-l ca ajutor pe Sașa Cerpică (pe care îl cerusem de mult timp), m-a despărțit definitiv de restul echipei, ducându-mă la Tișkovka, raionul Tișkovka“ (secțiunea VII). Al. Cerpică era un moldovean care ajuta, mai ales ca translator, echipa I.R.E.B.

Suspectată de colegi ca informatoare a Siguranței la începutul anilor 1940, Matilda Ștefănescu a fost în mod sigur mai târziu informatoare a organelor de securitate. Că a ajuns la aceasta din teamă, sau din pasiunea de a participa la evenimente, nu avem cum ști și nu ne interesează aici. Fapt este că în M. Ștefănescu se împletesc nerezolvate suferința provocată de renunțarea lui M. Levente, obscure dorințe de răzbunare, curiozitatea cu privire la lucruri pe care nu le cunoaște și în unele împrejurări nu le înțelege, plăcerea de a-și vâna semenii înspăimântați și o fire mereu la pândă. Ca membră a organizației de bază, ea cercetează neobosită subsolurile I.C.S. spre a descoperi hârtiile echipei I.R.E.B., citește cu voce tare unei kolege corespondența de familie a lui A.G., distruge o parte din arhiva Oficiului de Studii spre a acoperi eventuala înlăturare a materialelor cerute de M. Levente, îi mărturisește Luciei Apolzan cele făcute, crede a descoperi originalul recensământului sovietic pe care echipa I.R.E.B. l-ar fi sustras din Uniunea Sovietică aducându-l la București²³, pe scurt traversează ani de agitație politică perpetuă greu de reconstituit astăzi.

Cum ascensiunea pe linie de partid a lui M. Levente antrenează inevitabile verificări și denunțuri, acțiunile Matildei Ștefănescu ajung să facă obiect de arestare și anchetă a acesteia. De pe urma declarațiilor ei, M. Levente va fi arestat, acuzat că a dispus distrugerea de materiale privind U.R.S.S. aflate la I.C.S. Cei doi vor traversa deopotrivă episoade sumbre de anchetă și vor ieși în cele din urmă din închisoare. Tema lucrărilor I.R.E.B. dispăre din ancheta Pătrășcanu odată cu eliberarea lui M. Levente.

Structura volumului

În economia volumului de față, cititorii vor întâlni mai multe tipuri de texte, între care putem distinge în funcție de distanța lor în timp față de subiectul abordat și de preponderența informației privind (a) cercetarea sau (b) realitatea cercetată. Astfel, secțiunile I–III se definesc prin proximitate maximă față de momentul cercetării și de realitatea care i-a constituit obiectul și printr-o atenție care se împarte firesc între cele două aspecte. Secțiunile IV–VI, consacrate îndeosebi descrierii realității social-demografice întâlnite și interpretării ei marchează — cu excepții

²³ Pentru a elimina și umbra unei îndoieli cu privire la această afirmație a Matildei Ștefănescu, reproducem aici fișa de împrumut a volumelor Recensământului sovietic din 1926, semnată de A.G., care se găsește în arhiva familiei: „Comandamentul de Căpetenie al Armatei/ Departamentul Guvernatorului Civil al Transnistriei/ *Cărți date cu împrumut domnului Golopenția*/ Statistica populației Rusiei Sovietice din anul 1926. Publicată în anul 1928, șase volume începând cu vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6 și volumul 13 publicat în anul 1929./ În total 7 volume/ ss. A. Golopenția“ (AFG).

pe care le vom semnala — o primă decontextualizare, în care episoadelor muncii pe teren le ia locul, de cele mai multe ori, cernerea și sistematizarea, de către membrii echipei, a datelor acumulate. Însfârșit, secțiunile VII și VIII sunt, dimpotrivă, secțiuni în care (a) textele — declarații în stare de detenție sau evocări — se depărtează considerabil de momentul culegerii datelor și de realitatea pe care acestea o condensau, iar (b) atenția se concentrează în primul rând asupra recuperării episoadelor cercetării. Introducerea lor în volum a devenit necesară deoarece activitatea echipei de identificare a românilor de la est de Bug a fost sistematic ștearsă din memorie între 1944 și 1989, neajungând să fie cunoscută prin rezultatele ei nici măcar specialiștilor.

Așa cum se prezintă, volumul își propune readucerea în memorii a unei pagini uitate a cercetării sociologice și demografice românești și, prin aceasta, a unor aspecte importante ale vieții comunităților românești dăinuind neștiute, departe în Ucraina, în anii celui de-al Doilea Război Mondial. Datele pe care le înfățișăm sunt doar o parte a celor care fuseseră adunate și sistematizate de echipa Institutului Central de Statistică și care totalizau, după informațiile de care dispunem, cinci lăzi de recensământ. Sperăm însă că volumul va deschide drum către publicații complementare care să scoată din uitare o cercetare importantă și prin conținut, și prin învățăminte, nu numai pentru specialiștii din țară sau din străinătate, ci și pentru publicul larg românesc.

Textele sunt dispuse în ordine cronologică în cadrul fiecărei secțiuni a volumului. În secțiunile II și VII, ordonarea cronologică este secundă, ea reluându-se fie în raport cu activitatea fiecăreia dintre echipele de cercetare sau repatriere (II), fie în raport cu diferitele persoane care dau declarații în cadrul anchetei L. Pătrășcanu ori cu urmărirea dosarului de repatrieri de către Parchetul Curții București (VII). Pe ansamblul volumului, raportul cronologic dintre secțiuni este următorul:

- Secțiunea I: 23.12.1941–26.5.1951
- Secțiunea II: 14.1.1942–10.3.1944
- Secțiunea III: 8.9.1941–28.6.1944
- Secțiunile IV–VI: 1942–1944
- Secțiunea VII: 16.1.1949–14.1.1953
- Secțiunea VIII: 21.5.1976–1996
- Anexa*: 24.5.1941–11.1.2005

Secțiunea I incorporează reflecția lui A.G. asupra identificării românilor de la est de Bug de la începutul ei și până cu trei luni înainte de moartea sa în

închisoare. Din clipa în care pleacă pe teren și până la momentul în care i se va curma viața, A.G. mai are de trăit zece ani.

Secțiunile II–VI se suprapun cronologic peste o parte a perioadei acoperite de secțiunea I: aceea, intensă, a lucrului pe teren. Spre deosebire de secțiunile II sau III, în care rapoartele, notele sau scrisorile sunt (cu rare excepții) datate, notele, articolele sau studiile cuprinse în secțiunile IV–VI sunt datate numai atunci când au fost publicate anterior (ceea ce se întâmplă cu un număr restrâns de texte din secțiunea VI). În rest, putem spune doar că lucrările inedite care corespund secțiunilor IV–VI au fost elaborate parțial în intervalul 1942–1944.

Între 1944 și 1989 se dispune o lungă perioadă de tăcere în jurul campaniei de identificare a românilor de la est de Bug.

Această tăcere va fi brutal întreruptă între anii 1949 și 1953 doar în închisori și tribunale. După cum o atestă secțiunea VII, activitatea echipei I.R.E.B. este, timp de aproape patru ani, una din temele anchetei L. Pătrășcanu. Asistăm astfel, parcurgând volumul de față, la un prim episod, secret, al memorării: o readucere forțată în memoriile celor care lucraseră pe teren a cercetării de la est de Bug.

Secțiunea VIII include alte două episoade de readucere secretă în memorie — de data aceasta însă, ca rod al unor inițiative particulare — a campaniei de la est de Bug. Este vorba de interviurile luate independent și neoficial de Sanda Golopenția în 1976 și de Zoltán Rostás în 1985–1987. Interviul pe care S.G. i-l ia lui N. Marin-Dunăre vizează în mod expres cercetarea I.R.E.B. El nu este înregistrat sau notat, N. Marin-Dunăre preferând la acea dată să redacteze singur un text pe marginea discuției. Interviurile luate de Z. Rostás lui N. Marin-Dunăre și Gh. Retegan vizează activitatea Școlii sociologice de la București în ansamblu și întâlnesc, inopinat, tema expediției științifice din anii celui de-al Doilea Război Mondial.

Secțiunea VIII găzduiește evocări ale campaniei I.R.E.B. publicate sau redactate de membri ai echipei și de colegi de la I.C.S. după 1989 (N. Economu, I. Apostol, A. Rațiu, Gh. Popescu, V. Trebici), care au murit la scurt timp după aceea. Ele nu sunt numeroase. La data la care publicăm volumul de față vremurile și vârsta și-au spus cuvântul. Nici unul dintre membrii echipei nu mai este în viață.

Nu putem încheia prezentarea de ansamblu a volumului fără a sublinia caracterul lui *polifonic*. El derivă din faptul că, la fel cu *Ultima carte* sau cu seria de corespondență pe care am intitulat-o *Rapsodia epistolară*, am înscris volumul de față într-o vastă operație de arheologie culturală și existențială în care multiplicitatea vocilor amintește de multiplicitatea obiectelor prin a căror atență comparație arheologii ajung să reconstituie perioade de mult trecute. Perioada

cercetării la care ne referim se situează în anii celui de-al Doilea Război Mondial. Realitatea vieților românești de la est de Bug pe care cercetarea a ajuns să o apropie de noi nu cuprinde în genere mai mult de două sute de ani. Sunt speranțe că, parcurgând texte redactate deopotrivă de membrii echipei care s-a deplasat pe teren, de cei câțiva specialiști care scriseseră, în Rusia, în România sau în Ucraina despre românii de la est de Bug, de cei care au contribuit la zădărnicierea eforturilor echipei și de cei care, dimpotrivă, cu sau fără voie, au adus până la noi paginile de față, și comparând punctele de vedere politice și ideologice care s-au înfruntat cu privire la acest material, vom ajunge la o imagine de ansamblu care să îngăduie reflecția negociată asupra unui aspect important al sociologiei, demografiei, istoriei și al identității culturale românești.

Secțiunile I–III

Secțiunile I–III pot fi consultate cu folos spre a reconstitui desfășurarea în timp și spațiu, personalul și metodologia cercetării. Ele se dispun firesc în jurul conceptului de *raport* sau *dare de seamă*. Rapoartele cuprinse în secțiunile I și II sunt elaborate în cadrul unei structuri ierarhice, de la autor subordonat către cititor supraordonat. Știm că Institutul Central de Statistică a fost o instituție strict ierarhizată. O impuneau numărul mare de salariați și amploarea sarcinilor, contribuiau la aceasta formația americană a Directorului General Sabin Manuila și, poate, într-o măsură, originea lui ardeleană. Secțiunea I — *Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug. Rezultate și perspective* regrupează, cu puține excepții, rapoarte trimise de șeful echipei, Anton Golopenția, către Directorul General al I.C.S., Sabin Manuila. Secțiunea II — *Rapoartele echipierilor către Anton Golopenția* — conține, alături de rapoartele adresate șefului echipei și deseori în locul lor, formulare statistice și tablouri sociologice sumare ale localităților parcurse. Nu putem ști câte dintre rapoartele respective lipsesc din cele două secțiuni. E clar însă că secțiunea I este considerabil mai completă decât secțiunea II. Știm, pe de altă parte că, de la un punct, condițiile grele ale cercetării, pe timp de război și de iarnă într-un teritoriu ocupat și întins, au impus renunțarea la rapoarte/ tablouri sociologice și de către A.G. și de către echipieri, acestea fiind înlocuite prin listele nominale de persoane de origine română înregistrate în localitățile cercetate. S-ar putea, deci, ca lacunele existente în materialul cuprins în secțiunile I și II să fie mai puțin serioase decât apar la primă vedere.

Secțiunea I este secțiunea cheie a volumului. Ea dă socoteală de câteva etape între care este util să distingem:

a) etapa *începutului imposibil* în care, neprimind aprobarea de pătrundere în Ucraina aflată sub administrație civilă germană, echipa deplasată la Nikolaev, la est de Bug, se retrage după trei săptămâni la Valea-Hoțului și întreprinde aici, pe de o parte o cercetare privind administrația rurală sovietică, iar pe de altă parte, o monografie sociologică succintă a localității. Se cuprind aici rapoartele I–VI ale lui A.G. către Sabin Manuila dintre 23.12.1941 și 21.1.1942. Lipsesc, după toate probabilitățile, un număr de rapoarte din ianuarie și februarie 1942. Raportul V este scris, în numele lui A.G., de către T. A. Stoianovici;

b) etapa de *aprofundare* prin redactare de lucrări științifice, a *pregătirii lucrărilor* de identificare a românilor de la est de Bug. Continuând pregătirile începute în cursul anului 1941²⁴ și prelungite forțat pe teren, în Transnistria, aceasta se efectuează la București între lunile martie și iulie 1942, la sfârșitul lui iulie sosind mult așteptata aprobare germană. Dispunem, în legătură cu această etapă, de două referate ale lui A.G. (din 26.3. și 27.7.1942) și de analiza nedatătită intitulată *Cifra românilor din Transnistria*. E puțin probabil ca textele oficiale să fi fost cu mult mai numeroase, întrucât A.G. putea comunica prin viu grai atât cu Sabin Manuila cât și cu colegii de la I.C.S., I.S.R. sau Consiliul de Patronaj, aflați cu toții la București.

c) *lucrările de identificare propriu-zise*, prezentate sintetic în *rapoartele și tabelele* privind cifra românilor din localitățile cercetate, *înaintate către I.C.S., sau Consiliul de Patronaj, și în notele privind perspectivele de repatriere a românilor de la est de Bug*. Întrucât am alăturat acestor materiale rapoarte și prezentări datorate lui A.G., D. Gusti sau Bucurescu, prilejuite de expoziția privitoare la activitatea echipei I.R.E.B. organizată la Institutul de Statistică sau de apariția unui nou număr al revistei „Sociologie românească”, se includ aici materialele datând din perioada 26.3.1942–31.12.1943. Cum în acest răstimp A.G. a venit destul de rar la București, este probabil ca în această etapă numărul rapoartelor și al tabelelor să fi fost mai mare.

d) *lucrările de identificare evocate în memoriul* în favoarea colegilor arestați înainte de 23 august 1944, în *depoziția de martor* privind Comisia Centrală de Repatriere și în *declarațiile ca martor în procesul Pătrășcanu* ale lui Anton Golopenția. Textele din această etapă au fost scrise între 1.2.1944 și 26.5.1951.

Etapele cheie pentru tema volumului sunt etapele c) și d). Etapele a) și b), la fel cu *Anexa*, permit cunoașterea dinăuntru a pregătirii științifice și

²⁴ După cum vom vedea, la pregătirile din anul 1941 se referă, în cadrul volumului de față, un număr important de documente cuprinse în *Anexă*.

administrative a cercetării. Falia politică și ideologică ce separă (cu excepția memoriului) textele cuprinse în secțiunea c) de textele din secțiunea d) nu afectează, la A.G., continuitatea de viziune și prezentare. Comparăția între rapoartele trimise lui S. Manuila și declarațiile în care A.G. discută interesul și relevanța cercetării românilor de la est de Bug este edificatoare în acest sens. Tonul nu s-a schimbat, conținutul și aprecierile sunt aceleași.

Secțiunea II — *Rapoartele echipierilor către Anton Golopenția* — conține (a) informații sporadice cu privire la ieșirea inițială pe teren din decembrie 1941–februarie 1942 urmate de (b) informații relativ consistente privind perioada august–decembrie 1942 a deplasărilor la est de Bug și (c) informații sporadice cu privire la repatrierea moldovenilor evacuați din Crimeea și Cuban.

Datele la care ne referim sub (a) se limitează la un raport din 14.1.1942 al echipei de recunoaștere compuse din I. N. Oancea și G. Retegan. Trimiși de A.G. să examineze posibilitățile de repliere într-un sat transnistrean interesant din punct de vedere sociologic, cei doi pleacă din Nikolaev pe 10 ianuarie, trec prin Kantakuzinka, unde se afla, efectuând prospectări în dreapta și — neoficial — în stânga Bugului, grosul echipei I.R.E.B. și îi contactează pentru informații sociologice, statistice și logistice pe funcționarii I.C.S. din birourile transnistrene de la Berezovka (D. Mihalache), Ananiev (N. Ganea) și Tiraspol (H. H. Stahl) ale Inventarierii, stabilind totodată modalitățile de transport în cazul în care Valea-Hoțului se dovedește a fi — cum se va întâmpla — localitatea aleasă pentru cercetare. Raportul ne aduce în contact cu modul de a lua decizii pe teren al lui A.G. O posibilitate — deplasarea la Valea-Hoțului, cântărită anterior, este testată prin consultarea Echipei de inventariere din Transnistria și prin adunarea de date de la săteni din împrejurimi și, la fața locului, de către câțiva membri ai echipei I.R.E.B. special instruiți, care au primit mandat să stabilească, în paralel, și detaliile practice ale aducerii tuturor la punctul de anchetă ales în final.

Confruntând tabelul repartizării pe teren a echipelor întocmit de Anton Golopenția înainte de plecarea pe teren din august 1942, pe care l-am reprodus la începutul secțiunii, cu rapoartele pe care le-am reprodus în cadrul volumului, putem conchide că dispunem de cvasiintegritatea rapoartelor pentru echipele stabile²⁵ I (G. Bucurescu, N. Economu, I. Apostol), II (N. Marin-Dunăre, I. Chelcea,

²⁵ A.G. a împărțit echipa I.R.E.B. în subechipe stabile (care se instalează de obicei în localitățile cu mulți moldoveni) și subechipe mobile (care înregistrează moldovenii răzleți). În parte, opoziția dintre subechipe stabile și subechipe mobile coincide cu opoziția rural/urban. Pentru simplificare, vom vorbi de echipe stabile, mobile, rurale, urbane, nemaimarcând în restul textului caracterul lor de subechipe.

D. Duțescu) și III (N. Betea, C. Mănescu, D. Corbea-Cobzaru). Rapoartele acestea acoperă intervalul 10.8–28.11.1942. Lipsesc rapoartele echipei stabile IV (Șt. Popescu, M. Levente, A. Rațiu) și cele ale echipelor mobile I (G. Retegan, E. Seidel, Tr. Georgescu, poate Ovidiu Bârlea) și II (C. Pavel, Gh. Popescu). Știm că rapoartele lui Ștefan Popescu au existat, ele fiind menționate insistent în cadrul anchetei Pătrășcanu. În momentul consultării de către noi a Arhivelor S.R.I. rapoartele acestea nu se aflau însă în dosarul 40002, pe care l-am parcurs integral. De asemenea, dosarul nu includea un volum Retegan, și nici rapoarte I.R.E.B. semnate de C. Pavel. Apare în schimb în volum, în plus față de tabelul repartizării inițiale pe teren, un raport întocmit de echipa compusă din M. Biji și T. A. Stoianovici la data de 4.12.1942.

Patru referate ale lui Iuliu Mălinaș, datând din ianuarie–martie 1944, atestă episodic participarea I.C.S. la repatrierea moldovenilor de la est de Bug. Ele privesc evacuării din Crimeea și Cuban și vor trebui întregite cu informații care apar în secțiunile I, VII și VIII pentru a obține o imagine de ansamblu.

Textele cuprinse în secțiunea III — *Corespondența momentului* — nu diferă prea mult de acelea ale rapoartelor din secțiunile I și II. Scrisorile sunt scurte și la obiect, chiar când e vorba de scrisori de familie sau între prieteni apropiați. Ele sunt scrise de multe ori pe cărți poștale, circulă încet prin curieri, și sunt expuse lecturii de către alții pe parcurs, pe care adeseori o invită. Firește, e vorba în acest caz de „rapoarte“ care nu se înscriu într-o structură ierarhică. Dar, la fel cu rapoartele propriu-zise, ele ne îngăduie să pătrundem în episoadele cotidiene ale activității profesionale sau ale existenței corespondenților.

Grupajul de scrisori din secțiunea III permite cititorilor să-și facă o idee de ansamblu asupra situației de la est de Bug (a echipierilor, a armatei românești aflate acolo și descoperind informații privitoare la satele cu populație moldovenească pe care le transmite echipei, a localnicilor moldoveni dornici să participe la operația de identificare sau repatriindu-se în România) și a situației de la București (a colegilor de la Institutul Central de Statistică, Institutul Social Român, Consiliul de Patronaj, sau a familiilor diversilor echipieri) în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Din totalul de 91 scrisori (82 incluse în secțiunea III și nouă adăugate în cadrul acestei introduceri), 31 îl au ca expeditor pe A.G. Restul de 60 se distribuie între 33 expeditori, ceea ce ne oferă un eșantion relativ consistent de puncte de vedere și perspective profesionale și umane asupra campaniei I.R.E.B.

Populația corespondenților se compune în principal din colegi de la Institutul de Statistică care vor face sau au făcut parte la un moment dat din echipa I.R.E.B. (T. A. Stoianovici, Șt. Popescu, M. Biji, D. Corbea-Cobzaru, N. Economu ca destinatari în raport cu A.G. expeditor; M. Levente și C. Pavel, T. A. Stoianovici, E. Seidel, N. Marin-Dunăre ca expeditori în raport cu A.G. destinatar) sau care se ocupă/preocupă la București de bunul mers al lucrărilor echipei (D. C. Georgescu ca destinatar în raport cu A.G. expeditor; G. Nilvan, C. Suci, T. Lăzăroi, D. C. Georgescu, Ion Negru, Sabin Manuila, N. I. Oancea, P. Vlad, E. Seidel ca expeditori în raport cu A.G. destinatar). Dintre membrii Institutului Social Român, A.G. îi scrie lui Mircea Vulcănescu și primește scrisori de la D. Gusti, O. Neamțu sau I. Jivan (ultimul, activ în filiala de la Timișoara a I.S.R.). O ultimă categorie de corespondenți „profesionali“ o constituie cei întâlniți pe teren: depozitarul ziarelor de la Odessa, ofițeri care transmit informații privind comunitățile românești întâlnite în cursul mișcărilor de trupe prin Ucraina cum e V. G. Boantă, un învățător — Iuhim Zelenciuc — oferindu-și serviciile; o scrisoare îi e trimisă lui A.G. de către repatriatul Afanasie Soroceanu, care încearcă să-și regularizeze situația etc. Alături de ei se fac auzite vocile membrilor familiei lui A.G.: soția Ștefania Golopenția, frații Romulus și Corneliu (care se află amândoi în acel moment pe frontul de Răsărit), vărul Dumitru Golopența.

Am inclus în secțiunea III și două scrisori trimise de A.G. unor membri ai echipei I.R.E.B. Este vorba de scrisoarea 69, adresată lui Mircea Biji, T. A. Stoianovici și D. Corbea-Cobzaru la 1.12.1942 și de scrisoarea 81, datând de la sfârșitul anului 1943 sau din anul 1944, adresată lui N. Economu. Ele nu au fost încadrate în secțiunile I sau II, dat fiind formatul epistolar, dar completează în fapt secțiunea II a volumului documentând vocea lui A.G. în dialogul său obișnuit cu echipierii.

Un supliment întârziat la secțiunea III

Cu prilejul definitivării acestei introduceri, am constatat că scăpasem²⁶ din vedere în secțiunea III un număr de nouă scrisori trimise de A.G. Ștefaniei Golopenția în perioada cercetării I.R.E.B. și incluse de aceasta în volumul de corespondență Anton Golopenția—*Ceasul misiunilor reale*, pe care l-a editat în 1976–1977 și care a apărut postum 20 de ani mai târziu.

²⁶ Vezi nota 6 mai sus. Scrisorile apar la p. 255–260.

Pentru a nu mai adăuga o *Anexă la introducere* (dat fiind că volumul dispune deja de o *Anexă*), am optat pentru introducerea abruptă a scrisorilor lipsă în acest punct al textului nostru. Ele sunt importante pentru stabilirea subechipelor și a deplasărilor lor, de care ne vom ocupa în cele ce urmează. Sperăm că cititorii vor înțelege necesitatea și ierta dezinvoltura acestei opțiuni. Am marcat poziția pe care scrisorile respective ar trebui să o ocupe în cadrul secțiunii III în cazul unei reeditări a volumului de față prin reluarea, în numerotare, a numărului scrisorii imediat anterioare urmat de *a, b, c* etc. Scrisoarea 4a urmează așadar scrisorii 4 și ar trebui renumerotată ca 5 într-o nouă ediție. Adaosul de față face ca volumul de ansamblu al *Corespondenței momentului* să se ridice la 91 scrisori. Cum nu dispunem de originalul celor nouă scrisori, nu am fost în măsură să întregim pasaje eliminate de Ștefania Golopenția. Acestea constau în genere din formulele de adresare și pasajele cu caracter mai pronunțat personal.

Scrisorile pe care le adăugăm așadar secțiunii III sunt următoarele:

4a. A.G. către Ștefania Golopenția (c.p.)

29 XII 1941

Sunt la începutul lucrului. Până acum n-a fost nici prea greu, nici prea frig. Statul nostru aici se va prelungi până în martie. Voi trimite un cuvânt casierului Institutului ca să trimită acasă banii. În caz de eventuale nevoi bănești neașteptate, telefonează-i lui Mitu Georgescu sau, în lipsa lui, d-lui Biji, locțiitorul meu.

Salutări lui Bubi.

Mult bine în anul 1942.

Anton

Anton Golopenția/ Echipa Institutului Central de Statistică, Com. M.U., Of. poștal militar 147

53a. A.G. către Ștefania Golopenția

12 octombrie 1942

Am sosit cu bine la Odessa, de unde voi pleca în cursul dimineții de azi [...]
La 20 oct[ombrie] vei primi 20 000 lei din salariu. Pentru cartofi și ceapă e bine să trimiți vorbă la Institut d-lui Suci (colaborator al meu). Au sosit.

XXX

SOCIOLBUC

Am găsit aci două scrisori ale lui Bubi din 9 și 14 sept[embrie] care mi-au făcut multă plăcere. Vă salută [...]

Nu uita făgăduiala făcută Profesorului²⁷ cu privire la Șanț.

Tot binele,

Anton

75a. A.G. către Ștefania Golopenția

Golta, 28 martie 1943
duminecă

Îți mulțumesc pentru scrisoare și prăjitură. Am stat la Golta două zile ca să redactez niște rapoarte și să odihnesc puțin. Măine dimineață o pornesc din nou. Voi lucra singur într-un sat de pe Nipru pe care mi l-am reținut cu gândul de a aduna material pentru un cât de mic studiu. Sunt curios să văd dacă-mi confirmă bănuielile, potrivit cărora ar trebui să fie foarte interesant.

Primerit și oleacă spălat, am fost adeseori cu gândul la tine și la casă. Când alerg cu mașina sau umblu cu trăsura ceasuri după ceasuri îmi pari mult mai departe.

Vor trebui totuși să mai treacă cel puțin trei săptămâni până să mă pot gândi la plecat, până să îndrăznesc să-mi găsesc poate un pretext de a veni.

Vei primi zilele acestea vreo 25 000 lei din salariul meu. Nu te îngriji de chirie, o voi plăti eu la întoarcerea mea. Suma de care ți-am pomenit — 30 000 — nu ți-a fost remisă pentru că, datorită unor defecte de formă, un credit din care urma să-mi fie plătită n-a fost achitat de Min[isterul] Finanțelor. Cred că o vei primi zilele acestea.

Dă, te rog, la reparat succesiv diferitele mele perechi de pantofi și bocanci la pantofarul de lângă farmacia de pe Sf. Elefterie. Au toți câte o meteahnă. Începe cu bocancii, pe care te rog să-i dai omului pe care-l va trimite d-l Economu spre sfârșitul săptămânii viitoare spre a lua lucruri pentru mine [...] Mulțumesc.

Te sărut și pe tine și pe Sanda.

Anton

Trimit și azi un pachet de șocolată.

²⁷ E vorba de Profesorul Dimitrie Gusti. A.G. va include colaborarea presimțită a Ștefaniei Golopenția — *Roluri domestice în satul Șanț (Năsăud)* — în *Proiectul de sumar pentru un număr special din „Sociologie românească”* (an. V, nr. 1–2) pe care l-am reprodus în fruntea secțiunii VI a volumului de față.

75b. A.G. către Ștefania Golopenția

Dnepropetrovsk

7 aprilie 1943

Mi-am luat nădejdea de la venitul acasă de Paști. Nu suntem decât doi în regiunea Dnepropetrovsk și singur drumul până la Golta cere o zi și jumătate. Ne vom strădui să terminăm mai degrabă cu totul. Suntem de acum pe sfârșite. Eu cu Retegan în orașele și puținele așezări românești de pe Nipru — alți doi băieți în Crimeea. Ei vor mai avea de făcut regiunea Melitopol după ce vor termina, iar noi Mariupolul. Va mai trebui făcut apoi un drum până la Proskurov. Poate să sfârșim până-n ultimele zile ale lui mai. Pe mine, e drept, s-ar putea să mă recheme mai degrabă cei de la Președinție în urma unor propuneri privitoare la repatriere pe care le-am trimis prin ultimul curier.

Îți urez sărbători cu soare și bună dispoziție. Sandei cumpără-i din vreme ceva iepuri și ouă de șocolată și nu uita să faci nici prăjituri, nici ouă roșii.

Cred că nu mai trebuie să vorbesc mult despre dorul meu de voi.

Te rog să-i scrii și tatii și mamei în numele meu. Nu pot să le scriu azi și alt prilej de legătură cu lumea nu mai cred să am în cursul celor două săptămâni următoare. Dorește-le sărbători vesele. Tatii scrie-i să se intereseze să-ți găsească o cameră la Băile Herculane sau la Teiuș, dacă ți-ar conveni să petreci acolo o lună de vară. Demersurile trebuiesc probabil pornite din vreme.

Am cerut să ți se mai dea, afară de leafa pe care vei primi-o înainte de sărbători, 10 000 lei. E darul meu de Paște. Cumpără-ți o șofă, comandă-ți o pereche de pantofi. Sper că creditul, din care urmează să mi se achite unele economii din diurne, s-a încasat. Dacă i-ai primit pe cei 30 000, totul e în regulă și vei primi degrabă și această din urmă sumă. Dacă nu, cred că nu va mai trece mult.

Urări de bine lui Bubi, Sandei un bobârnac pe nas.

Te îmbrățișez,

Anton

Șoferii mașinilor în reparație care aduc această scrisoare la București se vor întoarce după Paști. Prin București le-am spus să treacă în ziua de 29 aprilie. Trimite-mi un cuvânt prin ei și pantalonii lungi care se găsesc în dulap.

75c. A.G. către Ștefania Golopenția

Dnepropetrovsk

10 mai 1943

Pot trimite prin cineva care pleacă spre țară câteva cuvinte.

Am uitat să-ți spun că vei primi acum la începutul lunii vreo 15 000 lei, apoi după 20 ale lunii vreo 30 000. Acești bani îți vor îngădui să-ți pregătești călătoria la Timișoara și B[ăile] Herculane.

Te rog să-i dai acum lui Bubi 1 500, iar la plecarea ta, dacă încă n-am sosit (cred că voi putea pleca de la Golta în ziua de 2–3 iunie, dacă-mi vine înlocuitorul așa cum a făgăduit), 2 000 lei pentru masă.

Iar dacă lucrul nu-ți face supărare prea mare, trimite te rog haina albă groasă cusută anul trecut la spălătorie s-o spele și s-o calce bine. Iartă aceste cereri.

Dificultățile pentru a căror învingere am venit la București și am fost în marșea Paștilor la Rovno în Polonia sunt înfrânte, însfârșit. Sper să ne putem apuca mâine de lucru.

Vă sărut pe toți. Bubi să nu uite isprăvile plănuite de el.

Anton

Asupra plecării înlocuitorului meu, Dl. Dr. Seidel, îți poate da informații Dl. Lăzăroiș.

În servieta mea se găsește un dosar galben, iar în acesta, la sfârșit, un plic scris de Mitu și adresat unui doctor la Kerci. Dă-i-l te rog, cu un prilej, D-lui Lăzăroiș ca să mi-l trimită. L-am uitat și trebuie remis.

Anton

75d. A.G. către Ștefania Golopenția

Antonovka

30 mai 1943

Mulțumiri pentru cartea poștală, pe care am primit-o ieri. Aflu cu regret despre necazurile de acolo și sper că de atunci totul s-a îndreptat.

Lucrez în grupul de sate românești Voloskoe de lângă Nipru. Din 12 mai. Fiind singur și având umblătură multă ziua întreagă, nu prea ajung să umblu după informatori. Dar și cele prinse cu prilejul înregistrării îmi vor îngădui să însemn

un tablou al regiunii și al românilor de aci²⁸. Ca să n-am regretul de a nu fi făcut nimic.

Am avut de înfruntat zece zile de ploaie continuă și de noroi ucrainean. Cum Retegan, cel mai dibaci aproape din cei cinci cu care sunt aci, e chemat la regiment, planurile mele de până ieri sunt răsturnate. Să văd ce voi putea face după întoarcerea din concediu a altui colaborator bun spre a da urmare dorinței D-lui Dr. Manuila ca să văd de unele lucrări la București.

Oamenii de aci mă compătimesc ca pe un soldat rupt de casă și mă întrebă de fiecare dată dacă am „fumea” și copii.

Vezi dacă poți pleca încă înainte de serbarea de sfârșit de an.

Cu multă dragoste,

Anton

75e. A.G. către Ștefania Golopenția

Dnepropetrovsk

8 iunie 1943

Trimit un cuvânt cu Retegan, care pleacă la Regiment în țară. Sunt sănătos și aproape gata cu regiunea Voloskoe. De poimâine voi începe o serie de curse lungi: Crimeea, Marea Azov. E momentul ultimului efort. După șase–opt săptămâni vom fi ajuns atât de departe cât se poate ajunge, și gata. Până atunci nu mai văd speranțe de venit în țară. E drept că n-am cum bănui dificultatea care mă va trimite acolo, poate, și nici vreo chemare.

Trebuie să-ți faci planul de vacanță fără a mă aștepta. Scrie-i tatii să-ți câștige neapărat camera la Băile Herculane. Vei primi regulat întregul meu salariu. La plecare lasă-i lui Bubi banii câți trebuie pentru masă timpul cât vei lipsi. Dă-i, te rog, și acum câte 1 500–2 000 lunar, ca să aibe de cheltuială. Casierului spune-i unde să-ți trimită banii la 20 iulie. La începutul lui august sper să mă pot întoarce cred definitiv.

Mult bine fiecăruia din voi.

Cu drag,

Anton

²⁸ Nu am găsit acest tablou, în cazul în care A.G. îl va fi realizat.

78a. A.G. către Ștefania Golopenția (c.v.)

5 oct[ombrie] 1943

Munca noastră e grea și plină de eșecuri²⁹.

Te rog să-mi trimiți prin curierul care aduce aceasta pantalonii groși negri și bluza maron cu fermoar.

Gândește-te dacă în raport cu situația din București nu e potrivit să te așezi la Bozovici cu copilul³⁰.

Mult bine,

Anton

79a. A.G. către Ștefania Golopenția

Golta, 23 noiembrie 1943

Am luat în primire abia alaltăieri scrisoarea ta. Mă întorceam dintr-un drum de două săptămâni. Acum s-a hotărât repatrierea, dar oamenii nu primesc căruțele cu care să poată pleca. Trebuie să le aducem tocmai din Transnistria. E noiembrie și ploile au început. Vom izbuti totuși într-un fel dacă nu va lipsi timpul.

Dacă nemții nu vor putea ține frontul, vom pleca cu o zi, două, înaintea venirii rușilor.

Plecarea la Bozovici o văd posibilă în modul următor. De închiriat pentru trei zile camionul Cooperativei Institutului. De împachetat în geamantane și lăzi ce ar putea fi împrumutate de la Institut tot ce e în dulapuri (cu lăsarea pentru mine a unui geamantan cu rândul de haine măslinii și ceva rufe de schimb și încălțăminte) și a cărților. Apoi, cerere de concediu și stabilirea la Bozovici până la vară. Dacă se întâmplă ceva, ai scăpat nesupărată și cu legătura luată cu singurul punct de sprijin de care dispunem.

Eu plec acum la Odessa, unde am fost chemat telegrafic. Fără a ști dacă nu mă împotmolesc în noroi!

Mult bine,

Anton

²⁹ A.G. se referă, după toate probabilitățile, la lucrările de repatriere.

³⁰ E vorba de Dan Golopenția, care se născuse la 15 septembrie 1943.

Secțiunile IV–VI

Secțiunile IV–VI aduc în fața cititorilor o parte din rezultatele cercetării, prezentând realitatea vieții românești într-o zonă nestudiată și până atunci practic necunoscută de specialiștii din România, Ucraina sau Rusia. În timp ce rapoartele și tabelele reproduse în secțiunea II sunt adresate forului superior (Directorul General al I.C.S.), notele, articolele și studiile cuprinse în secțiunile IV–VI sunt de la început destinate publicării.

Fiecare dintre secțiunile IV, V și VI reprezintă în fapt o carte mai mult sau mai puțin încheiată.

Secțiunea IV — *Note despre administrația rurală sovietică și despre problemele ridicate administrației românești de teritoriul dintre Nistru și Bug, întocmite în urma anchetei de la Valea-Hoțului (Ananiev), ianuarie–martie 1942. Volum pregătit sub conducerea lui Anton Golopenția* — conține materiale dintre care unele au fost refăcute iar altele date la refăcut conform remarcilor lui A.G. O comparație între *Sumarul* întocmit de A.G. și textele pe care le reproducem evidențiază caracterul exhaustiv al corpusului de care dispunem. În forma în care îl reproducem, volumul acesta, merit să indice, în primul rând administratorilor, atât specificitatea administrativă a zonei, izvorâtă din istoria ei, cât și posibilitățile și carențele administrării ei în timpul războiului de către România, a fost înaintat Președinției Consiliului de Miniștri în cursul anului 1942. Lucrările enumerate în *Sumar* sunt reproduse în volumul de față, într-o ordine ușor modificată prin includerea unor materiale suplimentare. Toate rezultă dintr-o experiență de teren și de lectură (de arhive, de ziare, reviste și cărți din bibliotecile locale) acumulată mai cu seamă în cursul campaniei de la Valea-Hoțului. Le-am adăugat două texte semnate de Gh. Bucurescu — *Ideea de justiție în Rusia Sovietică și Organizarea, funcționarea și caracterizarea justiției sovietice* —, un text al lui N. Marin-Dunăre — *Politica demografică sovietică* — și un text al lui D. Corbea-Cobzaru — *Meșteșugarii* — care, prin caracterul lor general și prin dimensiuni, ne-au apărut ca avându-și locul în cadrul acestei sinteze. Nu este exclus ca A.G. să le fi destinat publicării în cadrul monografiei satului Valea-Hoțului.

Lucrările prezintă administrația locală (a) în timpul țarismului, (b) sub puterea sovietică și (c) de către români. În unele cazuri, cele trei aspecte sunt abordate în cadrul unui singur text (este cazul textelor despre meșteșugari, atitudinea moldovenilor față de națiunea românească și problema religioasă ale lui D. Corbea-Cobzaru, N. Betea, respectiv I. Apostol). În alte cazuri, textele se limitează la prezentarea contrastată a administrației sovietice și a celei românești (se includ în această categorie textul lui Bucurescu despre organizarea și funcționarea justiției,

cel al lui Traian Georgescu despre asistența sanitară și cel semnat de P. Mihăilescu despre comerț și credit). I. Oancea, N. Marin-Dunăre și B. Șchiopu semnează fiecare câte două texte consacrate respectiv administrației, școlii sau colhozurilor sub soviete (primul) și sub români (al doilea)³¹. În sfârșit, lucrarea lui N. Marin-Dunăre asupra politicii demografice se limitează la examinarea situației sub puterea sovietică.

Secțiunea V — *Valea-Hoțului, un sat din Republica Moldovenească. Cercetări întreprinse sub conducerea lui Anton Golopenția, în colaborare cu Institutul de Științe Sociale al României, cu prilejul lucrărilor de inventariere a Transnistriei (ianuarie–martie 1942)* — conține elemente ale unei monografii pe care membrii echipei au redactat-o în perioada de așteptare a aprobării germane. Dispunem de *Proiectul de sumar* întocmit de A.G., din care aflăm că un număr de opt manuscrise (D. Corbea–*Meseriile și industria*, I. Oancea–*Administrația*, I. Apostol–*Biserica și credința*, I. Apostol–*Cultura tradițională*, N. Marin-Dunăre–*Școala și evoluția modernă*, N. Betea–*Mentalitatea comunității*, Gh. Popescu–*Conviețuirea româno-ucraineană*, și C. Mănescu–*Unsprezece oameni din Valea-Hoțului*) fuseseră deja depuse și că volumul urma să fie predat la tipar „fără cele [lucrările, S.G.] ce n-ar fi predate până la un termen dat (1 iunie 1944)“. Dintre aceste manuscrise, cele ale lui D. Corbea-Cobzaru, I. Oancea, I. Apostol, N. Betea par a fi fost versiuni lărgite ale textelor cu titluri similare ale autorilor pe care le-am inclus în secțiunea IV a volumului de față. Textele lui N. Marin-Dunăre și Gh. Popescu sunt reproduse în cadrul prezentei secțiuni V, primul cu un titlu ușor schimbat (conform corecturilor de pe manuscris), iar al doilea în două versiuni. Textul despre cultura tradițională al lui I. Apostol și cel semnat de C. Mănescu lipsesc. Din restul proiectului de sumar, corpusul pe care îl reproducem include *Cronica cercetării* semnată de N. Marin-Dunăre precum și textul lui Gh. Bucurescu–*Dreptul și justiția*. Lipsesc *Cuvântul înainte* (pe care A.G. îl rezervase directorilor celor două instituții antrenate în lucrările de teren, D. Gusti și Sabin Manuila), precum și textele N. Economu–*Așezarea satului, casa și uneltele*;

³¹ S-ar putea ca redactarea de către I. Oancea, N. Marin-Dunăre și B. Șchiopu a câte două texte privind tema cercetată sub soviete respectiv sub administrația românească să fi fost cea care i-a dat lui C. Pavel impresia că autorii respectivi redactaseră fiecare în două chei ideologice diferite materialele lor. În declarația din 29.1.1950, reprodușă în secțiunea VII, C. Pavel scria: „Au fost și cazuri, în timpul redactării materialului, când s-a încercat să se prezinte lucrarea respectivă în dublu exemplar, cu modificări esențiale în ce privește tratarea problemei: un exemplar cuprinzând problema tratată prin prisma marxismului, iar alt exemplar mai puțin marxist și cu fraze cocoloșite sau întortocheate (cazul Bucur Șchiopu și Oancea). Se temeau, în caz că lucrările vor fi publicate, să nu fie calificați de comuniști și deci să aibă de suferit“.

T. A. Stoianovici—*Istoricul satului*; Gh. Retegan—*Populația și familia*; A. Golopenția—*Structura socială*; B. Șchiopu—*Economia agrară*, precum și *Anexa statistică: Rezultatele inventarierii satului Valea-Hoțului*. Dispunem, în plus față de sumarul proiectat, de textele A. Golopenția—*Viața politică și administrativă* (care pare a fi reprezentat *Introducerea* la capitolul cu același titlu), **Viața politică și administrativă la Valea-Hoțului înainte de Revoluție*, **Războiul și Revoluția până la 1927 la Valea-Hoțului* (neseemate, aceste două texte ar putea reprezenta fie introducerea lui A.G. la capitolul istoric al lui T.A. Stoianovici, fie texte redactate de acesta din urmă), și **1927–1941: țăranimea și colectivizarea* (text neseemnat pe care ezitam între a-l atribui, ca introducere, lui A.G., în calitate de capitol istoric lui T. A. Stoianovici, în calitate de capitol de structură socială lui A.G., sau în calitate de capitol de economie agrară lui B. Șchiopu).

În forma sub care o prezentăm, secțiunea VI — *Așezările românești dintre Bug și Nipru. Cercetare condusă de Anton Golopenția* — ne permite să măsurăm pierderea pe care o reprezintă irosirea de energii și de vieți care a urmat lucrărilor de identificare ale echipei. Dacă ar fi apărut, numărul special din „Sociologie românească” (an. V, nr. 1–2), ar fi conținut, conform *Proiectului de Sumar* pregătit de A. Golopenția pe care îl reproducem în fruntea secțiunii, nu mai puțin de 34 contribuții, dintre care văd astăzi lumina tiparului doar două, ambele datorate lui N. Marin-Dunăre: *Mărkuleasa, un sat „de deal” din regiunea Vosnessensk (raionul Noua Odessă)* și *Cătunele (hutorele) moldovenești din plasa Noua Odessă*. Le-am alăturat, din materialele disponibile, (a) trei texte redactate în cursul primei descinderi la Nikolaev și Konstantinovka, înainte de retragerea la Valea-Hoțului, și anume: A. Golopenția—*Satele românești din jurul Vosnessenskului. Informații culese de la săteni emigrați la Nikolaev*; N. Economu, Gh. Bucurescu, N. Marin-Dunăre și I. Apostol—*Satele românești din jurul Vosnessenskului. Informații culese în satele Bulgarka, Rakova și Novogrigorievski* și textul neseemnat **Moldoveni din Caucaz. Informații culese la Tiraspol*; (b) un număr de fișe de teren aparținând lui I. Chelcea, pe care le-am regrupat sub titlul *Folclor din Soldatska, Belousovka și Șerbani*; (c) un număr de tabele și hărți care au circulat, după toate probabilitățile, între toți membrii echipei, fiind rodul unei conlucrări colective (pregătite, poate, și în vederea Expoziției organizate la I.C.S. prin eforturile lui N. Economu în februarie 1943), dintre care relevăm în mod deosebit **Tabelul onomastic cuprinzând numele de familie pe localități în județele Vosnessensk, Pervomaisk, Nikolaev și județele limitrofe*; (d) studii și articole publicate la întoarcerea de pe teren, între 1942–1943, de E. Seidel—*Observații lingvistice în Ucraina*, tradus din limba germană în vederea reproducerii în volumul

de față; A. Golopenția și I. Apostol—*Folclor românesc din regiunea Vosnessensk* sau I. Apostol—*Nume de familie din 25 sate românești de la est de Bug și Crăciunul și Anul-Nou la românii de la est de Bug* și (e) materialul de teren publicat în anul 1994 de A. Rațiu în volumul *Românii de la est de Bug*, pe care îl reproducem sub titlul dat de noi *Folclor din județele Pervomaisk, Znamenka, Vosnessensk, Melitopol, Mariupol și Donețk*.

Așa cum apare aici, secțiunea VI evocă, prin asamblarea dispartată a unor texte de informare inițială, note de teren, instrumente de lucru și câteva, prea puține studii de sociologie, lingvistică sau folclor, un volum posibil, pe care e departe de a-l reprezenta. Acest volum a existat în mințile lui A.G. și ale echipierilor și a fost, probabil, prefigurat cel puțin de prime redactări, rezumate sau planuri de redactare prezentate lui A.G., dacă nu de faze mai elaborate ale lucrărilor. Poate că, prin publicarea volumului de față, se va deschide drum căutării și redescoperirii unei părți din ce ar fi fost să fie. Și se va măsura, o dată mai mult, primejdia pe care o reprezintă pentru cultura românească brutalitatea tranzițiilor de tot felul, cu roiul lor de suspiciuni, și rețezări.

Secțiunile VII–VIII

Secțiunea VII, intitulată *Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug în Arhivele S.R.I.*, conține (A) o serie de declarații extrase din dosarul anchetei L. Pătrășcanu și (B) un schimb de ordonanțe, adrese și note având ca emițător sau destinatar Parchetul Curții București/ Cabinetul Crime de Război. Declarațiile privesc activitatea echipei I.R.E.B. (prezentată de cinci foști membri ai echipei aflați în situație de detenție: N. Betea, M. Levente, C. Pavel, Șt. Popescu, A. Rațiu); activitatea partidului comunist la Institutul Central de Statistică, cu referire specială la membrii comuniști ai echipei I.R.E.B. (discutată de Nicolae Petrea alias Eugen Savin, legătura pe linie de partid a lui M. Levente); soarta materialului adus de pe teren de echipa I.R.E.B. (înfățișată de Lucia Apolzan și Matilda Ștefănescu, ambele active în organizația de bază a I.C.S. în perioada 1947–1948). Li se adaugă un referat de punere în libertate a lui M. Levente semnat de lt. maj. de Securitate Simion Siegler și o listă a materialelor rezultate din cercetarea I.R.E.B. care au fost ridicate de Securitate (întocmită de un „tov. Firescu“). Cu excepția ultimilor doi și a lui Eugen Savin, toți ceilalți sunt funcționari I.C.S., ceea ce permite înțelegerea modului în care a fost tratat anihilată *dinăuntru* una din instituțiile cele mai performante ale României interbelice.

Obiectivul Cabinetului Crime de Război este cercetarea comisiilor de repatriere pentru a se vedea dacă acestea s-au făcut responsabile de excese în timpul exercitării

mandatului. Între prima ordonanță de clasare (a acuzatorului public Ion Pora din 10.10.1945) și ultima (emisă de procurorul Gh. Diaconescu la 26.8.1952) se interpune un schimb steril de hârtii care ne interesează în măsura în care aflăm din el că, deja la această dată, dosarele privind repatrierea dispărușeră fără urmă, neputând fi găsite la Ministerul Agriculturii, unde erau insistent căutate.

În secțiunea VIII — *Evocări și articole ulterioare scrise de membrii Echipei I.R.E.B.* — am regrupat texte separate prin mai mult de 30 până la mai mult de 50 de ani de momentul deplasărilor pe teren la care se referă. Se încadrează în prima categorie un text scurt scris în 1976 de N. Marin-Dunăre, la cererea mea. La peste 40 de ani de la momentul cercetării, Z. Rostás îi interviuează pe N. Marin-Dunăre și Gh. Retegan. Iar la 50–60 de ani distanță, N. Economu, I. Apostol, A. Rațiu și Gh. Popescu evocă activitatea Echipei I.R.E.B. în articole publicate în „Sociologie românească“, într-un volum apărut la Fundația Culturală Română în 1994, respectiv într-un text scris care vede acum lumina tiparului.

Este clar că, spre deosebire de informațiile directe, notate sub impulsul evenimentelor, pe care le conțin capitolele I–III, materialele din capitolele VII și VIII se cer interpretate cu atenție. Pe de o parte, e vorba de informații asamblate *post facto* la distanțe în timp considerabile, fără a dispune (sau dispunând doar de fărâme) de note sau însemnări. Neajutată, memoria celor care scriu riscă să fi pierdut din vedere succesiunea și datarea exactă a episoadelor de muncă pe teren, regrupările în subechipe mereu afectate de plecarea prin îmbolnăvire sau chemare la regiment a unor cercetători sau revenirea altora în anii tumultuoși ai războiului și chiar distribuirea, între indivizi, a temelor de cercetare. La aceasta se adaugă faptul că declarațiile în anchetă sunt scrise sub presiune fizică și psihologică mergând până la tortură, iar evocările în stare de libertate dinainte de anul 1989 se resimt, deși în mai mică măsură, de reticențele și eludările pe care le impunea regimul. Insfârșit, gradul de fiabilitate (al declarațiilor ca și al evocărilor) diferă de la o persoană la alta. Se remarcă prin obiectivitate și precizie declarațiile lui C. Pavel; prin bogăția detaliilor (nu întotdeauna însă coroborate de textele de bază din secțiunile I–III) declarațiile lui A. Rațiu.

Anexa

Anexa volumului este amplă. Ea documentează: (a) pregătirea științifică a cercetării românilor de la est de Bug în cadrul I.C.S. și, în mod special, a Oficiului de Studii; (b) pregătirea administrativă a expediției; (c) activitatea I.C.S. în timpul războiului; (d) concepția Comisiei inter-departamentale cu privire la un schimb de populații româno-ruso-ucrainean în vederea asigurării frontierelor României;

(e) abuzuri ale regimului sovietic și ale regimului din România pe teritoriul Transnistriei (echipa I.R.E.B. fiind silită de autoritățile germane să se retragă de la Nikolaev, la est de Bug, în localitatea transnistreană Valea-Hoțului, după cum am arătat mai sus); și (f) ajutorul dat de A.G. și alți membri ai echipei I.R.E.B. evreilor din lagărul de la Golta.

Partea cea mai amplă revine documentelor care ne pot ajuta să cunoaștem pregătirea științifică a expediției. Meticuloasă și solidă, aceasta a inclus, după cum putem vedea parcurgând primele 20 de texte exemplificatoare, întocmirea unui plan de documentare și a unor bibliografii privitoare la românii din U.R.S.S. și Polonia; traduceri masive din lucrările unor autori ruși sau ucraineni despre emigrări și colonizări de români în Ucraina (reproducem aici traduceri din Apollon Skalkovskii), care s-au efectuat în cadrul secției de traduceri a Oficiului de Studii și aveau drept scop să-i familiarizeze pe echipieri cu istoria și spațiul în care urmau să se deplaseze; alcătuirea de referate privind vechimea, așezarea și răspândirea, graiul și tradițiile românilor din Ucraina, pe care le-au redactat, ca funcționari ai I.C.S., îndeosebi Al. Smochină și Diomid Strungaru; alcătuirea, de către specialiști și funcționari ai I.C.S. ca N. P. Smochină, Diomid Strungaru, T. Decuseară etc., a unor liste provizorii de comune moldovenești și a unor sinteze ale estimațiilor statistice privind numărul românilor de dincolo de Nistru/Bug etc.

Pregătirea administrativă a expediției e ilustrată în *Anexă* prin documente de uz intern privind contul I.R.E.B., ordinele de serviciu și legitimațiile echipierilor, anunțurile către moldoveni redactate de A.G. și tipărite în presa din Ucraina sau afișate în orașe, tabelele și borderourile de materiale sau mărfuri necesare pentru pachetele-dar, țesăturile achiziționate prin schimb pentru Muzeul Național, sau aprovizionarea pe teren a echipei. Departe de a fi exhaustive, sperăm că materialele din această categorie vor reuși să îi apropie pe cititori de cotidianul lucrărilor echipei I.R.E.B. Se adaugă la aceste materiale și instrucțiunile pentru întocmirea actelor justificative ale cheltuielilor în legătură cu operațiile de repatriere a românilor din ținuturile de la est de Nistru/Bug.

Pentru a înțelege atmosfera în care își desfășoară activitatea funcționarii I.C.S. în anii celui de-al Doilea Război Mondial, am inclus prezentarea, în buletinul intern al Institutului, a obligațiilor excepționale ale salariaților publici în general și a muncii obligatorii prestate de evrei în cadrul Institutului³². La fel, pentru a înțelege tensiunea în care s-au desfășurat operațiile de Inventariere din Transnistria, am

³² În timpul războiului, Institutul Central de Statistică a creat posibilități de prestare a muncii obligatorii unui număr de aproximativ 2 000 de evrei.

reprodus referatele semnate de conducătorul I.C.S. al echipei de inventariere, H. H. Stahl și de Subprefectul Ștefan Bălan.

Cele trei documente privind schimbul de populații româno-ruso-ucrainean permit contextualizarea operației de repatriere la care a fost solicitată să participe, după efectuarea înregistrării, echipa I.R.E.B.

În sfârșit, un număr de trei materiale documentează în *Anexă*, pe de o parte, numărul moldovenilor pierduți prin colonizare în Siberia, ucidere, deportare sau foamete (e vorba de un referat pregătit de Gh. Bucurescu în anul 1942), iar pe de altă parte, prezența în mai multe lagăre transnistrene a evreilor din România și încercările de a le veni în ajutor ale lui W. Filderman și ale unor membri ai echipei I.R.E.B. (e vorba de textele semnate de Mihai Korne și de Sonia Palty).

Sursele volumului

Miezul acestui volum, listele de sinteză a rezultatelor campaniei I.R.E.B., îmi era cunoscut încă demult, din arhiva familiei (AFG), pe care am străbătut-o integral înainte de plecarea în Statele Unite, în anul 1980. Plănuiisem, nu odată, să le public ca atare și așteptam clipa potrivită încercând să le plasez într-un context pentru care nu dispuneam decât de puține date: un număr de fotografii obținute de la N. Economu, amintiri ale lui N. Marin-Dunăre. Încercasem, fără a reuși, să aflu amănunte de la Gh. Retegan, pe care-l întâlneam, în acea vreme, la Biblioteca Academiei.

Sursa principală a volumului de față o reprezintă însă dosarul 40002 al procesului L. Pătrășcanu și dosarul 19059 al Parchetului Curtii București–Cabinetul Crime de Război din Arhivele S.R.I. Am parcurs aceste dosare în anii 1997 și 1998. Urmăream, pe atunci, lămurirea circumstanțelor arestării și morții lui Anton Golopenția, lucrând la volumul Anton Golopenția–*Ultima carte*, care avea să fie publicat în anul 2001 la Editura Enciclopedică. Pe parcursul consultării materialului (aceleași dosare 40002 și 19059) am întâlnit și reținut în vederea unui proiect următor o serie de texte privitoare la operația de identificare a românilor de la est de Bug. Ele și-au găsit în sfârșit locul potrivit.

În iarna anului 2002, aflându-mă la București pentru scurt timp în vederea lansării la târgul de carte “Gaudeamus” a volumului A. Golopenția–*Opere complete*, vol. II. *Sociologie* (Editura Enciclopedică), am vizitat, cum o făceam de obicei, Institutul Național de Statistică. Stăruiam în încercarea de a descoperi soarta lucrărilor personale ale lui A. Golopenția pe care acesta le lăsase la birou în septembrie 1948, când demisionase de la I.C.S., și nu le mai putuse vreodată recupera, nemaîngăduindu-i-se de către portar nici măcar să intre în institutul pe

care îl condusesese ca Director General. Primită cu înțelegere de Directorii noii instituții continuatoare a I.C.S., Dr. Aurel Camara și Dr. Daniela Elena Ștefănescu, mi s-a subliniat, odată mai mult, zădărnicia încercării. Căutaseră și ei, împreună cu bibliotecarii, hârtiile lui Anton Golopenția, fără succes. Mutată în mai multe rânduri, arhiva Institutului îmi stătea la dispoziție spre a mă convinge. Am urcat deci la ultimul etaj al clădirii. Arhiva ocupa o bună parte din el. Încăperea uriașă, neîncălzită, era ticsită de documente stivuite pe rafturi care urcau neobișnuit de sus, înșirate pe jos între ele, sau închise în dulapuri metalice. Era frig și praf cu muște moarte, stăteam cu geamul deschis. Cataloagele nu s-au dovedit de mare ajutor pentru ce căutam. Nu exista un catalog de manuscrise. Stimulată de imposibil, am luat hotărârea de a proceda primitiv, pipăind cu mâna și cu ochiul conținutul fiecărui raft și urcând, până sus, spre a mă asigura de parcurgerea integrală a materialului. Operația era grea și nerăsplătitoare. Mă minunam eu însămi de scările pe care urcam agil și de înălțimea la care răzbeam. Lucram de dimineață, după amiaza era de acum înaintată și nu descoperisem nimic. Am revenit a doua zi. După alte șase sau șapte ore de migală, ajunseseam la peretele din fund al încăperii. Ultimul șir de rafturi. Am ridicat capul spre a măăsura ce rămăsese și trebuia bifat ca să mă liniștesc. Și acolo, sus de tot spre stânga, am văzut un grupaj de trei mape (ocupau aproximativ o jumătate de metru) pe al căror cotor era marcată gros o singură literă: „G“. Nu înțeleg nici acum certitudinea și trepidația cu care am urcat spre mapele acelea. Erau, într-adevăr, hârtii ale lui Anton Golopenția. Cineva, un bibliotecar, le redusese identitatea la o inițială prudentă. Și așa, ferite de timpuri haine, mapele lui A.G. ajunseseră până la mine, acolo sus, în dreptul Casei Poporului. Cum am coborât în Cabinetul Directorului General, cum i-am povestit întâmplarea și tot ce a urmat nu mai are importanță. Ce pot să spun e că *Anexa* volumului de față conține, masiv, documente din mapele „G“, care au venit miraculos spre mine acum patru ani.

Am indicat, sub *Note și comentarii*, proveniența fiecărui document. Pentru o imagine de ansamblu, e de ajuns să menționez că (a) secțiunile II–*Rapoartele echipierilor*, IV–*Note despre administrația rurală sovietică*, V–*Valea-Hoșului, un sat din Republica Moldovenească* și, firește, VII–*Lucrările de identificare a românilor de la est de Bug în Arhivele S.R.I.* sunt compuse în întregime din material provenind din Arhivele S.R.I.; (b) cu excepția celor trei scrisori ale lui S. Manuila către A.G., care se aflau în Arhivele S.R.I., secțiunea III–*Corespondența momentului* e compusă exclusiv din material provenind din Arhiva familiei Golopenția; (c) secțiunile I–A. *Golopenția: Rezultate și perspective*, VI–*Așezările românești dintre Bug și Nipru*, VIII–*Evocări și articole ulterioare scrise de membrii*

echipei I.R.E.B. și Anexa cuprind deopotrivă material din AFG (porțiunea 1941–1944 din secțiunea I; *Proiectul de sumar* din secțiunea VI; interviul din 1976 al lui N. Marin-Dunăre și textul lui Gh. Popescu în secțiunea VIII; listele de localități moldovenești, textele anunțurilor către moldoveni în *Anexă*), Arhivele S.R.I. (porțiunea 1945–1951 din secțiunea I; primele cinci articole din secțiunea VI; unele referate ale lui Diomid Strungaru în *Anexă*), Arhiva Institutului Național de Statistică (primele 20 de documente din *Anexă*), Arhiva familiei Chelcea (trei documente din secțiunea VI), Arhiva Rostás Zoltán (două documente din secțiunea VIII), manuscrise încredințate de autori (un memoriu al lui A.G. extras din manuscrisul unui articol aflat sub tipar al lui V. Achim în secțiunea I) și reproducerea unor texte publicate anterior (în „Sociologie românească” sau în „Cronicarul I.C.S.”, trei texte din secțiunea I; în „Sociologie românească”, „Bulletin linguistique”, „Revista Fundațiilor Regale” sau în volumul A. Rațiu–*Românii de la est de Bug*, un total de cinci texte în secțiunea VI; în volumul menționat al lui A. Rațiu, două componente ale secțiunii VIII).

Celelalte surse ale volumului sunt reprezentate de manuscrise și materiale pe care mi le-au pus la dispoziție cu generozitate domnia Septimiu Chelcea, Nicolae Both, Viorel Achim, N. Economu sau Vasile Șoimaru (ultimilor doi li se datorează și un număr de fotografii reproduse la sfârșitul volumului).

Echipa I.R.E.B. și deplasările ei

Principalele surse pentru cunoașterea componenței și deplasărilor echipei sunt reprezentate de rapoartele și declarațiile lui A.G. (reproduse în secțiunea I), rapoartele echipierilor către A.G. (secțiunea II), unele elemente din corespondența momentului (reprodusă în secțiunea III și în prezenta introducere) și *Cronica Echipei I.R.E.B.* a lui N. Marin-Dunăre (reprodusă în secțiunea V). Cum însă nu dispunem, așa cum am arătat mai sus, decât de o parte din material, declarațiile în ancheta Pătrășcanu (secțiunea VII) și evocările ulterioare (secțiunea VIII) ale câtorva dintre membrii echipei au dobândit pe parcurs statut de surse secundare. Gradul lor de fiabilitate variază. În cazul declarațiilor, distanța în timp (de șase–șapte ani) și, mai cu seamă, presiunea fizică și psihologică a anchetei reduc considerabil precizia detaliilor. Evocările, separate prin intervale mari de momentul anchetei, ridică inexorabil problema fidelității memoriei permițând nu atât atribuirea sau datarea cu precizie a deplasărilor, cât inventarierea lor aproximativă.

Cercetarea I.R.E.B. a comportat două etape (cu structuri parțial diferite ale echipei):

— prima etapă, în care, pătrunderea la est de Bug fiind interzisă, echipa se retrage la Valea-Hoțului în așteptarea aprobării germane (19 decembrie 1941–4 martie 1942);

— etapa a doua, a identificării propriu-zise a românilor de la est de Bug (august 1942–sfârșitul anului 1943).

Prima deplasare

Echipa însărcinată cu identificarea românilor de la est de Bug a fost compusă inițial (la data de 19 decembrie 1941) din 14 cercetători aparținând Oficiului de Studii al I.C.S.: Ion Apostol, N. Betea, Gh. Bucurescu, D. Corbea-Cobzaru, N. Economu, A. Golopenția, N. Marin-Dunăre, Corneliu Mănescu, P. Mihăilescu, Ion Oancea, George Popescu, G. Retegan, T. Al. Stoianovici și Bucur Șchiopu (cf. *Raportul I* al lui A.G. către S. Manuila reprodus în secțiunea I). Formarea și conducerea echipei îi fuseseră încredințate lui Anton Golopenția, pe atunci director al Oficiului. Cu excepția studentului G. Popescu (cunoscător al limbii ruse) și a lui Traian Georgescu (medic, util pentru o deplasare implicând un teren dificil), toți ceilalți membri ai echipei au fost aleși întrucât participaseră la lucrările echipelor regale studentești sau ale Institutului Social fiind astfel familiarizați cu sociologia gustiană, fuseseră studenți în Sociologie ai lui A.G. sau aveau formații profesionale de natură să asigure o cercetare pluridisciplinară istorică, geografică, economică, folclorică.

Oficii de Studii figurau, în perioada interbelică, în componența multor instituții românești. Ele reprezentau punctul de deschidere reflexivă asupra activităților prestate de acestea, deseori concretizate prin publicații, și locul în care se formau viitoarele cadre de conducere ale instituției respective. În anii de care ne ocupăm, Oficiul de Studii al I.C.S., compus din 60 de salariați, asigura publicarea unui buletin de uz intern — „Cronicarul Institutului Central de Statistică“ — și a revistei „Geopolitica și Geoistoria“ și se ocupa de publicarea tuturor lucrărilor I.C.S. El avea o secție de Traduceri condusă de Camil Suciu și includea Biblioteca I.C.S., condusă de Elisabeta Jebeleanu³³.

Prima deplasare ne este cunoscută din rapoartele I–VI ale lui A.G., raportul înaintat lui A.G. de echipa de recunoaștere compusă din G. Retegan și I. Oancea (14.1.1942) reprodus în secțiunea II și *Cronica Echipei I.R.E.B.* redactată de N. Marin-Dunăre.

³³ Am prezentat pe larg mandatul și activitatea Oficiului de Studii al I.C.S. în textul intitulat „Cronologie“ (Anton Golopenția, *Opere complete I — Sociologie*, București: Editura Enciclopedică, 2002, p. XCIII–XCV).

Echipa I.R.E.B. pleacă din București cu acceleratul de Tighina la data de 19 decembrie 1941 și ajunge în Tiraspol la 20 decembrie, luând contact cu Comisia I.C.S. a Inventarierii și Comandamentul Superior al Armatei. Pe 24 decembrie ea se prezintă la Nikolaev, unde se afla corpul expediționar de armată „Decebal“ al generalului C. Dragalina, singura armată operativă aparținând României din spațiul de la est de Bug. Planul inițial este ca echipa să cerceteze pe rând teritoriul ocupat de cele trei divizii ale Corpului de armată condus de generalul Dragalina, respectiv regiunile Nikolaev, Krivoi Rog și Elisavetgrad, trecând ulterior, prin mijlocirea Comandamentului Superior din Tiraspol, la Corpurile din Crimeea și Azov.

Echipa neprimind autorizația de deplasare pe teritoriul de la est de Bug, A.G. pleacă la București timp de o săptămână (31 decembrie 1941–5 ianuarie 1942) în vederea clarificării situației. Eforturile lui eșuează. În a doua jumătate a lunii ianuarie, Corpul de armată al generalului Dragalina este deplasat în Crimeea și speranțele de a dispune de sprijin în vederea procurării hranei și carburanților, precum și de ofițeri sau curieri care să transmită echipei informații cu privire la eventuale comunități moldovenești întâlnite pe traseu dispar peste noapte. Căutând să folosească optim momentul, A.G. împarte echipa în mai multe subechipe; un număr de echipieri întreprind rapid monografierea sumară a orașului Nikolaev (1–19.1.1942); alții efectuează incursiuni neoficiale de informare în satele Bulgarka, Rakova și Novogrigorievski sau prospectează localități transnistrene, apropiate de Bug, în care să se retragă pentru cercetări sociologice în așteptarea aprobărilor. Prima localitate examinată, Kantakuzinka, în care se deplasează două grupuri de câte trei cercetători (Gh. Bucurescu, N. Marin-Dunăre, P. Mihăilescu pe 5.1.1942 și I. Apostol, D. Corbea-Cobzaru, N. Economu la data de 7.1.1942) se dovedește neinteresantă: în tot satul nu sunt mai mult de trei români și cinci vorbitori de română. Între 11–21.1.1942, echipa de recunoaștere Gh. Retegan–I. Oancea examinează posibilitățile oferite de Valea-Hoțului. Sat mixt româno-ucrainean de 11 000 locuitori (dintre care 6 000 români³⁴), sediu al raionului cu același nume, cu 18 colhozuri, trei școli, două mori cu abur etc., Valea-Hoțului promite a fi un punct de anchetă fertil, permițând studierea simultană a unei comunități românești importante, a conviețuirii româno-ucrainene, a agriculturii colectivizate și a administrației sovietice. Echipa de recunoaștere pregătește încartiruirea și, la data de 21 ianuarie 1942 echipierii sunt cu toții instalați în Valea-Hoțului.

³⁴ În raportul din 14.1.1942 reprodus în secțiunea II, Echipa de recunoaștere dă cifre diferite de cele indicate de D. Gusti, pe care le-am reprodus: 8 700 locuitori și 5 936 români.

Între 22.1.–5.2.1942, echipa efectuează prelucrarea statistică a datelor Inventarierii I.C.S. care privesc raionul Valea-Hoțului și primește vizita celor 13 colegi din grupul I.S.R. condus de Traian Herseni, care lucra pe teren în Transnistria, după cum am arătat mai sus. Tot în ianuarie 1942, Gh. Retegan și N. Marin-Dunăre, reveniți la București în vederea unor examene, prezintă în cadrul seminarului lui Dimitrie Gusti, la cererea expresă a profesorului, rezultate ale cercetărilor de până atunci. Gh. Retegan vorbește despre familia sovietică din punct de vedere demografic, iar N. Marin-Dunăre prezintă știința de carte a populației rurale din U.R.S.S. pe baza experienței acumulate la Nikolaev și Valea-Hoțului.

Între 6–28.2.1942, se trece la delimitarea problemelor, cercetarea sociologică propriu-zisă a localității, discuții zilnice și redactarea referatelor din care se vor încheia *Notele despre administrația rurală sovietică și despre problemele ridicate administrației românești de teritoriul dintre Nistru și Bug* reproduse în secțiunea IV.

Într-un text inedit intitulat „Pe timpul românilor“, transmis prin grija neobositului Vasile Șoimaru, scriitorul Alexei Marinat, originar din Valea-Hoțului, la a cărui familie a locuit în gazdă A.G., a evocat prezența în sat a echipei I.R.E.B.:

Apoi, în 1942, venise la noi în sat un grup de oameni interesanți, români dar nu militari, și se răspândiseră prin tot satul. Se interesau de toate celea: îi întrebau pe oameni când s-a înființat satul, ce mănâncă și cum mănâncă, până și cum își fac cruce, într-un cuvânt de la lingură și furculiță până la rochia de mireasă. Șeful acestui grup de oameni, directorul comisiei sau președintele, stătea la noi la gazdă; aveam casă mare, în centru, și tata era primar al satului. Omul acesta trăia în camera de oaspeți, era foarte inteligent: vorbea încet, nu striga, bărbierit proaspăt în fiecare zi, avea parfumuri plăcute și hârtie albă ca soarele și lucioasă, de-ți fugeau ochii de pe coală. Printre intelectualii satului se spunea că ei studiază limba localnicilor, istoria, obiceiurile și erau atât de democrați [că] le plăceau multe lucruri de ale noastre. Dintre toți țin minte numai numele unuia dintre ei: Șchiopu. Acești oameni au stârnit admirația populației: nu strigau, nu suduiau, cum făceau cei din administrație și jandarmii. Iar șeful, care stătea la noi în gazdă, era atât de timid și gingaș, cum spunea mama despre el, că și eu mă miram cum poate să conducă un grup de oameni învățați, fiind atât de cuminte și gingaș... Oamenii din sat chiar spuneau despre ei: „Dacă ar fi toți românii așa!“ Erau foarte prietenoși și pașnici. Spre deosebire de ceilalți români pe care îi știam, aceștia erau parcă căzuți din lună. Eu îl urmăream cu multă curiozitate pe românul-șef, care trăia la noi în gazdă: cum vorbește, cum întreabă, cum ascultă... Tata chiar îmi spunea: „Iaca învăță să fii și tu așa!“

Nu știu dacă am ajuns să fiu și eu așa, fiindcă după șapte ani și jumătate petrecuți în Gulagul din Siberia e greu să rămâi prietenos și pașnic, și gingaș... (p. 2–3).

După întoarcerea echipei la București, la 4.3.1942, A.G. organizează o reuniune la Institutul Social Român, în care prezintă comunicări privind cercetările în spațiul sovietic Bucur Șchiopu (despre agricultură), I. Oancea (despre justiție), I. Apostol (despre învățământ), N. Economu (despre foamea din 1932–1934) și N. Marin-Dunăre (despre roirea în hutore). Au participat la această reuniune, între alții, Dimitrie Gusti, profesorul ieșean de Sociologie Alexandru Claudian și avocatul Istrate Micescu. Din mențiunile mai multor autori (I. Economu, I. Apostol, Gh. Retegan, vezi Secțiunea VIII) se pare că D. Gusti ar fi respins specificitatea hutorelor, văzând în ele simple variante ale cătunelor noastre.

Între timp, la 3.3.1942, atașatul militar german din București comunică Marelui Stat Major asentimentul administrației civile germane pentru executarea lucrării I.R.E.B. în teritoriul dintre Bug și Nipru, însoțit de mențiunea „totuși guvernul german ar dori ca activitatea acestei comisiuni să înceapă — din motive tehnice — abia în luna mai“ (cf. referatul din 26.3.1942 al lui A.G., reprodus în secțiunea I). Iar la 7 martie, Corpul de armată german din Sud comunică Marelui Stat Major asentimentul la identificarea de către echipa I.C.S. a românilor trăitori în Crimeea și pe coasta Mării Azov.

A.G. încearcă fără succes o plecare în Crimeea și la Marea Azov la data de 10.4.1942, care să aducă apoi echipa I.R.E.B. pe teritoriul Bug–Nipru în cursul lunii mai, conform dezideratului exprimat de guvernul german. În vederea deplasării, I.C.S. obținuse autorizații de circulație în Reichskommissariatul Ucrainei, în afara celor 14 membri ai echipei menționați mai sus, și pentru directorul general Sabin Manuila, directorul adjunct D. C. Georgescu, N. Georgescu, maior Vasilescu, Roman Moldovan, Traian Georgescu, N. P. Smochină, Al. Tcaci, Gr. Braga și E. Gorăscu. Iar D. Duțescu, E. Grigorescu, A. Rațiu, M. Domilescu, Alexandru Nistor, Constantin Pavel, Mihai Levente, Elena Lașcu, Alexandru Vidican, Iuliu Mălinaș, Stelian Mateescu, Crăcea Badea-Constantin, Ștefan Popescu, Vlad Bundulescu și Matilda Demetrescu făcuseră la rândul lor cerere de participare la lucrări (cf. referatul lui A.G. din 26.3.1942 și anexa acestuia, reproduse în secțiunea I).

La 4.6.1942, I.C.S. primește ordinul mareșalului Antonescu de a începe executarea pe teren a lucrării.

A doua deplasare a echipei

În iulie 1942, după sesiunea de examene, Gh. Retegan e trimis, împreună cu A. Rațiu, de către A.G. la Tiraspol spre a organiza încartiruirea celor de acum 20 membri ai echipei. La 1 august se deplasează pe teren 18 echipieri din Oficiul de Studii și doi delegați ai Consiliului de Patronaj³⁵ (cf. A.G., *Notă asupra lucrărilor de identificare*, secțiunea I). Lipseau acum din formația inițială B. Șchiopu și Ion Oancea; se adăugaseră Ion Chelcea, Dan Duțescu, M. Levente, C. Pavel, și Eugen Seidel, A. Rațiu; în noiembrie li se vor alătura M. Biji, Șt. Popescu, și T. Al. Stoianovici.

Pentru a câștiga timp, A.G. divide echipa în cinci subechipe rurale care lucrează simultan în sate diferite și un cercetător solitar care cercetează spațiul urban. Conform raportului trimis de el lui S. Manuila la 2.9.1942, regruparea forțelor în subechipele rurale și obiectivele acestora au fost inițial următoarele (subliniem, atunci când îl cunoaștem, numele celor care conduc subechipele, utilizând de acum înainte, pentru simplificare, termenul de echipă și pentru subechipe):

Echipa I: *Gh. Bucurescu*, N. Economu, I. Apostol — Novogrigorievka, Arnăutovka, Belousovka, Troițkoe, Noua Odessă și satele de pe malul Bugului la Nikolaev;

Echipa II: *N. Marin-Dunăre*, I. Chelcea, D. Duțescu — Rakova, Șerbani, Mărculeasa (Dimovka), satele până la Troițkoe (exclusiv) și satele din câmp ale plășii Noua Odessă ;

Echipa III: C. Mănescu, D. Corbea-Cobzaru, N. Betea — Bulgarka, Vosnessensk, Serbuca și satele de pe Elaneț din plasa Elaneț;

Echipa IV: *Ștefan Popescu*, M. Levente, A. Rațiu — Alexandrovka, Solona, Mala Dvoreanca și satele de pe valea Gromokliejei din plasa Elaneț;

Echipa mobilă I: G. Retegan, E. Seidel, Traian Georgescu (poate, O. Bârlea): Konstantinovka și celelalte sate/hutore din plasa Arbuzinka, plasa Brațka (în legătură cu echipele III și IV), hutorele din plasa Elaneț, jud. Novi-Bug. E. Seidel se ocupă de aprovizionarea echipei și de înregistrarea echipei pe lângă autoritățile germane;

Echipa mobilă II: în orașe lucra singur Constantin Pavel. Îl ajută temporar Șt. Popescu (care se întoarce însă la București în octombrie 1942, cf. declarația din 8.1.1953 a lui C. Pavel) și, ca translator local, Al. Cerpică.

Spre sfârșitul toamnei 1942 și ulterior, asocierile se modifică în funcție de necesități; în regiunea Dnepropetrovsk au lucrat izolat A. Golopenția, G. Retegan,

³⁵ Vom vorbi mai pe larg despre Consiliul de Patronaj în cele ce urmează.

N. Betea; în Donbass au lucrat individual sau grupați N. Economu, G. Retegan, A. Rațiu, E. Seidel, A. Golopenția.

Rapoartele echipelor nu s-au păstrat integral. Dispunem de rapoarte relativ numeroase ale echipelor I–III și de rapoarte sporadice ale echipei IV, reproduse în secțiunea II a volumului de față. Toate rapoartele se referă însă exclusiv la perioada inițială august–decembrie 1942. Conform acestora, deplasările echipelor în intervalul august–decembrie 1942 s-au succedat după cum urmează:

Echipa I (Gh. Bucurescu, N. Economu, I. Apostol)

10–16.8.1942: Novogrigorievka/Târgu Frumos³⁶;
17–22.8.1942: Arnautovka/Vizireni;
22–29.8.1942: Belousovka;
30.8.–1.9.1942: Troițkoe/Troițka;
1.9.1942: Juiiova Krivorojie;
2–3.9.1942: Mihailovka/Mihailiuka;
3–20.9.1942: Noua Odessă;
20–28.9.1942: Kasperovo/Gaspereuka și Spiridoniuka;
29–30.9.1942: Novopetrovka/Misticika și Zaiivi;
29.9.–4.10.1942: Sebena/Elanet;
5.10.1942: Perisadovka³⁷.

În toamna târzie a anului 1942, N. Economu și I. Apostol sunt trimiși să facă înscrieri în satul Gruzskoe (Goroțkaia) din județul Kirovograd, unde vor și petrece iarna, deosebit de grea, care urmează. Li se alătură, sporadic, în cercetări, D. Corbea-Cobzaru (cf. evocarea lui N. Economu–I. Apostol, reprodusă în secțiunea VIII).

Echipa II (N. Marin-Dunăre, I. Chelcea, D. Duțescu)

10–15.8.1942: Rakova;
15–21.8.1942: Șcerbani/Șerbani;

³⁶ Separăm prin „/” numirile alternative ale aceleiași localități. Numele românești le preced în timp pe cele rusești sau ucrainene, fiind înlocuite de acestea.

³⁷ În secțiunea VIII a volumului de față, evocând la mai bine de 50 de ani lucrările I.R.E.B., N. Economu și I. Apostol situează cercetarea de la Perisadovka cu un an mai târziu, în vara 1943.

25–28.8.1942: Rakova Poseolok, Rațovo, Noua Grigorievski Poseolok, Noua Grigorievki Nr. 1, Bogdanovski, Dudniski, Șefcenko, Vasilovka și Dimitrovka;

26–31.8.1942: Mărkuleasa/Dimovka;

1–24.9.1942: Șerbanski Poseolok, Troițki Poseolok, Noua Ucraina; Dimovka Nr. 3; Noua Alexandrovka/Soldatska; Reno; Iasna; Iakimovka; Iasna Poliana; Bugski, Rikovo și Oghilenia; Grebenika; Suhoielanet; Leonopol; Voronțovka; Sinkievici și Țurki; Ostrovka; Noua Șmidovka; Kirovka; Kașperevski Poseolok, Ivanițki; Moldavka; Noua Sofronovka, Stara Sofronovka, Noua Kamenka, Artemovka, Budionovka, Vladimirovka.

Echipa III (C. Mănescu, N. Betea, D. Corbea-Cobzaru)

12–15.8.1942: Bulgarka/Bulharka;

16–25.8.1942: Vosnessensk, Lager, Natiahailovka și Hutorul Bug;

28–29.8.1942: Vosnessensk III/Țiganii, Soldatska, Drujulibovka, Nikolaevska, Zernosovhoz și Kolos;

4–7.9.1942: Sofronovka, Bogodarovka, Petrino, N. J(Z)enievka, Aristarhovka, Flencinburg, Pokrovka, Krutnearka și Elanet;

26.9.–12.10.1942: Pișceanii Brod, Petrivka, Pomeșinka;

27.11.1942: raion Veliko Viska.

Echipa IV: (M. Biji, T. Al. Stoianovici)

4.12.1942: Pleteni Tașlik, Iliutka, Turazivna, Nova Iliutka, Onikievo, Novo Krasne; raion Malaia Viska — Polievka, Iudkovka, Lozovatka, Manuilovka.

Disponem de rapoarte pe lunile august–septembrie, specificând cu claritate intervalele cercetării în localitățile anchetate, pentru echipele I–III. În cazul echipei III, e de presupus că ultimul raport, care se referă la un întreg raion, a necesitat o perioadă mai amplă de lucru și că, deci, în ce privește zona cercetată, cunoaștem activitatea echipei și pe lunile octombrie și noiembrie. La fel, echipa IV va fi cercetat cele zece localități enumerate într-un interval care se încheie la început de decembrie dar va fi început mai devreme, în cursul lunii noiembrie.

În nota redactată de A.G. la începutul anchetei — *Lucrările de înscriere a moldovenilor efectuat peste Bug de I.S.C. în 1941–1943* (cf. secțiunea I) — A.G. a precizat intervalele de prezență pe teren a echipierilor. Le sintetizăm, spre a facilita cercetări viitoare:

– august 1942–ianuarie 1943: D. Corbea, C. Pavel, Șt. Popescu;

– august 1942–sfârșitul anului 1942: I. Apostol, O. Bârlea, Gh. Bucurescu, C. Mănescu;

– august–noiembrie 1942: A. Rațiu, G. Retegan, E. Seidel, T. A. Stoianovici

– august–octombrie 1942: I. Chelcea, D. Duțescu. N. Economu, M. Levente;

– octombrie–noiembrie 1942: N. Betea, M. Biji, N. Marin-Dunăre.

În rest, un raport cu privire la pachetele-dar³⁸ trimis lui A.G. la 28.11.1942 din Gruzskoe de Gh. Bucurescu, care se afla în drum spre țară, pare a sugera că localitatea devenise un punct de întâlnire (și un depozit de materiale) al echipierilor. Tot din Gruzskoe pleacă scrisoarea 69 de la 1.12.1942 a lui A.G. către M. Biji, T. Al. Stoianovici și D. Corbea-Cobzaru, din care aflăm că aceștia, împreună cu C. Mănescu și C. Pavel se aflau de asemenea pe teren în acel moment și că C. Pavel urma să facă cercetări la Kolni Boloto (Piataia Rota) și Torgovița, iar Stoianovici și D. Corbea-Cobzaru aveau să fie duși cu mașina la Bobrineț și Ustinovka.

Din precizările cuprinse în evocarea la peste 50 ani distanță a lui A. Rațiu din secțiunea VIII, le reținem pe cele privitoare la echipa V din care a făcut parte, în formația: *Ștefan Popescu*, M. Levente și A. Rațiu. Conform lui A. Rațiu, echipa sa ar fi debutat printr-o cercetare a localității Alexandrovka din județul Vosnessensk și ar fi continuat lucrul în localitatea Vodina Lorina. După care, împrumutată prin îmbolnăvirea lui M. Levente, care se întoarce la București, echipa ar fi lucrat la Lisaia Gora, Bolgopol și Olviopol, Siniuhin Brod, Pisciani Brod, Moldovanka (unde rămâne blocată timp de două luni în cursul iernii) și Lozovata din județul Pervomaisk. Declarațiile lui M. Levente din [20.]1.1950, 21.1.1950, 27.1.1950 b, Șt. Popescu din 1.2.1950 b, 6.1.1953 și A. Rațiu ne permit astfel să reconstituim următoarele deplasări ale echipei conduse de Ștefan Popescu :

V. Ștefan Popescu, M. Levente, A. Rațiu, Cerpică

August 1942: Alexandrovka și hutorele Trierati, Kirovo, Kremenciug (10–14 zile);

August 1942: Bolșaia Solona (raion Vosnessensk) (cca 7 zile);

August–septembrie 1942: Voseatkoie, Vodina Lorina (raionul Elanet), Nova Vasilievskă (4–5 zile);

Ștefan Popescu, A. Rațiu

³⁸ Vom vorbi despre pachetele-dar în diviziunea următoare a prezentei *Introduceri*.

Lisaia Gora, Pervomaisk (cartierele Olgopol și Bolgopol), Siniuhin Brid și hutore, Moldovanka, Lozovata

M. Levente, Al. Cerpică

Septembrie 1942: Lipneaska, Kremenciug, Tișkovka (10 zile);

Decembrie 1942–ianuarie 1943: Ustinovka, Babanka Inguleț (raionul Ustinovka), Bobrineț,

Ajun de An Nou 1943: Kompanievka (raionul Kompanievka), Kirovograd

În sfârșit, rămas singur, după întoarcerea la București a lui Ștefan Popescu, A. Rațiu face înscrieri în județele Znamenka (menționând ca localitate mai importantă așezarea Suboți), Krivoi Rog, Dnepropetrovsk, Zaporojie, Melitopol (unde amintește de lucrul la Dunaievka, împreună cu N. Betea), Berdiansk (pe malul Mării Azov, unde cercetează localitatea Kuțuveanka), Mariupol (astăzi Azovsk, unde menționează lucrul în comuna Novoignatievka). Începând cu județul Melitopol, A. Rațiu va fi ajutat de contabilul Gavrilă Pintilie (Panteleev) din comuna Dunaievka. De verificat ar fi apoi afirmația lui A. Rațiu, potrivit căreia o echipă compusă din Ovidiu Bârlea, Traian Georgescu, Gh. Retegan și E. Seidel ar fi lucrat în localitatea Konstantinovka din județul Vosnessensk. Restul informațiilor furnizate de A. Rațiu privind echipele nu sunt coroborate de rapoartele lui A.G. și ale celorlalți echipieri (secțiunile I și II).

Dintre cei care cercetează singuri, A. Rațiu pare a da informații fiabile cu privire la C. Pavel. Acesta ar fi cercetat orașul și județul Kirovograd, ajutat uneori de învățătorul moldovean Alexandru Cerpică din comuna Alexandrovka și însoțit, sporadic, de Eugen Seidel. După care, C. Pavel s-ar fi deplasat în Crimeea.

În nota amintită anterior (*Lucrările de înscriere a moldovenilor...*, cf. secțiunea I), A.G. a indicat și intervalele de timp consacrate în mare zonelor cercetate:

- septembrie–octombrie 1942: Vosnessensk, Nikolaev, Kerson;
- noiembrie 1942–ianuarie 1943: Pervomaisk, Kirovograd, Alexandria;
- aprilie–mai 1943: Dnepropetrovsk (unde lucrează izolat A.G., G. Retegan și N. Betea);
- iunie–iulie 1943: Bazinul Donetului (unde lucrează izolat A.G., N. Economu, A. Rațiu, E. Seidel).

Cu aceste intervale vor trebui atent confruntate declarațiile și evocările privind deplasările echipei I.R.E.B. pe care le-am reprodus în secțiunile VII și VIII ale volumului de față.

Lucrările se încheie la 23 august 1943, în apropierea Donețului. Se înregistraseră 120 000³⁹ moldoveni din regiunile Bug, Kirovograd, Dnepropetrovsk, Nikolaev, Kerson, Melitopol, Donbass, Crimeea.

Vizita lui Dimitrie Gusti

La începutul lui septembrie 1942 (vezi *Nota* din 16.11.1942 a lui A.G. în secțiunea I, precum și scrisoarea nr. 30 a lui T. A. Stoianovici în secțiunea III), echipa condusă de A.G. e vizitată de Dimitrie Gusti, care vede cu acest prilej un număr de sate românești din jurul Vosnessenskului. Din scrisoarea nr. 41 trimisă de Profesorul lui A.G. rezultă că acesta, venit în Transnistria într-o delegație a Academiei Române, vizitase localitatea Kantakuzinka și se afla, la 13.9.1942, la Odessa. Ca de obicei, descinderea lui D. Gusti e scurtă și activă. Din scrisoare reiese preocuparea fostului ministru al Învățământului și al Cultelor de a interveni pentru aplanarea unor dificultăți (cu care se confrunta, bunăoară, preotul din Kantakuzinka). În scrisoarea nr. 45 către A.G., O. Neamțu menționează, la 18.9.1942: „Profesorul s-a întors de la tine și de la voi deosebit de mulțumit și de impresionat. De la el aflu că lucrările tale merg bine și mă bucur de asta“.

S-ar putea ca în amintirile lor de teren, N. Economu, I. Apostol și A. Rațiu să fi suprapus elemente ale vizitei lui D. Gusti cu vizita lui C. Brăiloiu. Preferăm, de aceea, să menținem sub semnul întrebării detaliile privind numele exacte ale localităților vizitate.

Înregistrările la est de Bug ale lui Constantin Brăiloiu

Începând cu sfârșitul lui octombrie și până la 17 noiembrie 1942, când sosește la Odessa în drum spre București, timp de trei săptămâni, la invitația lui A.G., C. Brăiloiu a efectuat cercetări etnomuzicale la românii de la est de Bug, pentru care dispunem de informații prețioase datorită corespondenței (vezi scrisorile 64, 65, 67 din secțiunea III) și listei de informatori pregătite anume pentru el de către I. Apostol. Conform listei lui I. Apostol (reprodusă în secțiunea II), C. Brăiloiu

³⁹ În referatul Direcției Politice a Ministerului Afacerilor Străine întocmit de Titu Rădulescu-Pogoneanu (*Schimbul de populații româno-ucrainean și asigurarea frontierelor României*, reprodus în Anexă) cifra românilor de la est de Bug urcă la 150 000. Cum A.G. și T. Rădulescu-Pogoneanu erau buni prieteni, cum numele acestuia apare pe însemnări de întâlniri necesare ale lui A.G. și cum, mai ales, conținutul referatului evocă puncte de vedere exprimate de A.G. cu alte prilejuri sugerând conclucrarea, e posibil să fi existat o cifră finală de 150 000 moldoveni la est de Bug. Nu am dispus însă de documente I.R.E.B. care să o confirme.

a făcut înregistrări cu primarul Silistreanu și Baba Grăchina din Novogrigorievka, Condrat Oleinik, Ivan Koka și Gavriilo Bielâi din Belousovka și Vasile Krauțov și Trohim Kozacenko din Gaspareuka. În *Nota* din 16.11.1942 (secțiunea I), A.G. indică drept localități vizitate de Brăiloiu satele Lisaia Hora, Martinoș, Horoskoe (Elisavetgrad) și Alexandrovka (Vosnessensk). În toate aceste cercetări, Brăiloiu a fost asistat de tehnicianul Gheorghe Abălașei, zis Edison, care va lucra ulterior la laboratorul Centrului de cercetări fonetice (și dialectologice) condus de A. Rosetti. Conform lui G. Retegan, cei doi au înregistrat pe cilindri de fonograf Edison nu numai piese muzicale, ci și povești.

G. Retegan afirma în 1985, în interviul său (secțiunea VIII), că materialul înregistrat de C. Brăiloiu a trecut, odată cu întreaga arhivă a Societății compozitorilor români, în posesia Institutului de folclor din București: „Sunt la Institut, la Mihai Pop, el știe de ele, trebuie să știe“. Lucrul nu m-a surprins. La absolvirea facultății, fiind angajată ca bibliotecar la Institutul de folclor, aflasem la rândul meu — fără a fi autorizată să le văd — că înregistrările muzicale de la est de Bug se află într-un depozit secret al Institutului, la unul din nivelele subterane de la Casa Scânteii. Când, cu ocazia editării volumului de față, am încercat însă să consult materialul, el nu a mai fost de găsit în arhiva Institutului de etnologie și folclor „Constantin Brăiloiu“. Verificându-mi amintirile cu inginerul Ion Georgescu, care a condus în anii 1950–1992 Serviciul tehnic al Institutului de folclor, și cu etnomuzicoloaga Mariana Kahane, ambii pensionați între timp, acestea au fost confirmate: și ei știau de existența, la fostul Institut de folclor, a materialului cules de către Brăiloiu. În momentul de față, așadar, importanta culegere a lui C. Brăiloiu la est de Bug este, până la noi informații, dispărută fără urmă.

În declarația sa din 7.2.1950 (reprodusă în secțiunea I) A. Golopenția menționa: „Ca material științific de peste Bug, mai am acasă, într-un pachet învelit în hârtie albă și pus sub cămăși, în dulapul negru care cuprinde garderoba mea, cinci–șase discuri diferite, imprimate de Arhiva de Folclor cu melodii cântate de informatori muzicali moldoveni de peste Bug. Ele mi-au fost oferite de Arhivă, în semn de mulțumire, pentru că făcusem cu puțință înregistrările“.

Discurile imprimate de Arhiva de Folclor par a fi fost utilizate de C. Brăiloiu atunci când a introdus, în Colecția universală de muzică populară înregistrată publicată între 1951–1958, imediat după muzica populară românească și înainte de muzica populară a macedo-românilor, un grupaj de cinci piese ale „ucrainenilor românofoni“⁴⁰. Grupajul cuprinde un bocet (piesa 10), un cântec al miresei, care-și

⁴⁰ Cf. nota 2.

pierduse în comunitățile moldovenești caracterul ritual (piesa 7), un cântec de jale al fetelor numeroase la părinți (piesa 6), un cântec „de hulit“ (de petrecere; piesa 8) și un cântec haiducesc (piesa 9). În transcrierea noastră, cântecul dezafectat al miresei este următorul: „Surori la surori/ Ce nu-ni lacriniezi/ Că tu bine viedz/ Că ieu m-am pornit/ Pi drumu di-anină/ În țară striină/ Surori la surori.../Pe drumu di chiatră/ Ma duc di la tată“. Vorbind despre sărăcirea treptată a muzicii ceremoniale, C. Brăiloiu a găsit accente neașteptat de calde, unice în întreaga Colecție, pentru a descrie bocetul cules la est de Bug: „nimic nu supraviețuise mai puternic decât jelirea morților, care se menținuse, absolut pretutindeni, ca obligație către defunct și mod unic de alinare a propriei dureri. Bocetul publicat aici (primul în cadrul Colecției Universale) este cel al unei mame care pierduse unul după altul doi copii mici și pentru care orice prilej de a-și vărsa amarul în cântec era binevenit. Felul în care cântecul trece la hohot de plâns, dezarticularea progresivă a versului, transformat puțin câte puțin în exclamație sau în invocări mângâietoare („hulubca mami“, „flămânjoru mami“) — microfonul nu a înregistrat vreodată ceva mai patetic“ (trad. noastră, S.G.). Cu aceeași căldură va vorbi C. Brăiloiu despre vocea îngerească, cvasi-liturgică, a tinerei moldovence care intonează invocarea către lună din cântecul haiducesc: „Răsai lună di cu sară/ Să să vadă la livadă/ Să-ni cosască un snop di iarbă/ Să-i dau murgului să-ni roadă“ (piesa 9).

Putem întrezări o secvență din vizita lui C. Brăiloiu grație unui pasaj din volumul *Efigii*⁴¹ în care Ovidiu Bârlea a încercat să exprime, în capitolul consacrat etnomuzicologului, capacitatea lui de dăruire și abnegație atunci când întâlnea, pe teren, informatori de excepție. Îl reproducem în cele ce urmează:

Auzind că vine într-un sat mare de moldoveni, la sugestia lui Anton Golopenția că Brăiloiu e foarte satisfăcut dacă găsește doină (e vorba de specia muzicală!) și cimpoi, ne-am îngrijit ca un cimpoier al satului, Vania Munteanu, de 80 de ani, fost în tinerețe cioban în Crimeea, să-și confecționeze burduful care îi lipsea, având numai caraba și bizoiul. Fiindcă timpul era scurt, pielea caprei n-a mai fost argăsită, încât după două-trei zile, duhnea ca un hoit. S-a întâmplat ca tocmai atunci Brăiloiu să se îmbolnăvească (era extrem de sensibil schimbărilor meteorologice și climaterice) și să fie nevoit să stea în pat în timpul culegerii. Cum nu se putea deschide geamul din cauza frigului (era prin noiembrie 1942), căldura puțină venind prin peretele „cuptiorului“ din odaia vecină, noi (în primul rând tehnicianul Gh. Abălașei, poreclit de el „Edison“) țâșneam mereu afară în pauzele înregistrărilor, în timp ce Brăiloiu a lucrat neconturbat toată ziua, până seara târziu, suportând

⁴¹ Ovidiu Bârlea, *Efigii*, București: Cartea Românească, 1987, p. 98–99.

duhoarea ca și cum i-ar fi fost anihilat sistemul olfactiv. Valoarea inestimabilă a repertoriului imprimat (între altele, o *Mioriță* hipercizelată în scurttimea ei) răscumpăra din plin neplăcerile și privațiunile muncii de teren. Ajunsesse să cunoască în linii mari repertoriul național și să-și dea seama de valoarea pieselor remarcabile. Când auzea câte o piesă rară cu trăsături arhaice, tresărea pe dată, își înălța capul dintre hârtii și fața lunguiață se lăsa străbătută de o luminozitate ciudată, în care pâlăia flacăra unei comuniuni intime cu o lume stinsă, cu glasul muzical al unor strămoși cine știe cât de îndepărtați. Prețuirea aspectelor arhaice reprezenta în fapt deplina ierarhizare valorică, bazată pe o cunoaștere adâncită a repertoriului național, pe care o manifesta și „practic“. Astfel, serile, în răgazul de după masă, ne pomeneam cântând împreună, *pleno gutture*, el tronând cu vocea-i rotunjită de tenor, admirabila colindă, cu ritmul atât de incitant și cu nota finală alungită ca pentru a trezi reverberații peste veacuri: *La vale, la vale! Este-o casă mare! Cu ferești-n soare...* așa cum o imprimase de la cimpoierul Vania Munteanu: era, teritorial, poate cea mai îndepărtată colindă a repertoriului românesc.

Ovidiu Bârlea este, alături de Dan Duțescu, unul dintre membrii echipei I.R.E.B. cu privire la activitatea căruia nu avem aproape deloc informații. În minunatul portret pe care i l-a schițat lui Anton Golopenția în volumul *Efigii*, el amintește doar, laconic și prudent, de „anchetele statistice și sociologice din 1942 în satele de la extremitatea răsăriteană a Moldovei“⁴². Iar în textul despre C. Brăiloiu, sfiata explicabilă a referirii („un sat mare de moldoveni“) ne împiedică să punem nume și dată pe întâmplarea narată.

C. Brăiloiu a vorbit despre muzica populară de la est de Bug la 4.2.1943, cu prilejul deschiderii expoziției I.R.E.B. la Institutul Central de Statistică. El a arătat atunci că repertoriul muzical al moldovenilor îl reflectă pe cel din România și se apropie, în mod neașteptat, de repertoriul din sudul țării. Cităm, pentru importanța afirmației, un pasaj din articolul nesemnlat *Expoziția documentară „Românii de peste Bug“*, reprodus în secțiunea I: „Domnul Profesor C. Brăiloiu, ajutându-se de melodii exemplificatoare culese pe teren și de cântece de prin Muscel, a arătat cum folclorul moldovenesc de la est de Bug are asemănări uimitoare nu cu cel din Moldova, Basarabia și Bucovina, cum s-ar fi așteptat oricine, ci mai cu seamă cu melodiile populare din Muntenia și Oltenia“. Mai târziu, în textele însoțitoare la Colecția Universală, C. Brăiloiu a menționat opoziția dintre homofonia moldovenilor și cântatul pe mai multe voci al ucrainenilor și a enumerat ca bine

⁴² *Idem*, p. 214.

reprezentate la cei dintâi melodiile de joc, cântecul lung și cântecele ceremoniale de nuntă și înmormântare.

Metoda de lucru a echipei I.R.E.B.

Din raportul I al lui N. Marin-Dunăre reprodus în secțiunea II aflăm de existența unui *Îndreptar I.R.E.B.*, alcătuit după toate probabilitățile de către A.G., care a fost transmis echipierilor de către E. Seidel. Nu dispunem de acest *Îndreptar*. Vom prezenta deci numai câteva dintre elementele de metodă care se detașează din examinarea rapoartelor incluse în secțiunile I și II ale volumului de față.

Lista familiilor moldovenești de peste Bug

În vederea deplasării pe teren, I.C.S. a tipărit un formular — *Lista familiilor moldovenești de peste Bug* care urma să includă *toți* membrii de familie completându-se pentru fiecare dintre ei următoarele rubrici: nume (la femei, numele purtat înainte de căsătorie), prenume, vârstă, sex, stare civilă, situația în familie, ocupația. Ansamblul listelor exhaustive de familii moldovenești pe localități este considerat a reprezenta rezultatul de bază al lucrării I.R.E.B. El nu a fost încă reperat.

Un cod special

Echipa adaugă *Listei familiilor* un *cod* de completare care să permită (A) calificarea amestecului de populație româno-ruso-ucraianean și (B) calificarea bilingvismului în cadrul fiecărei familii. Acest cod e prezentat de A.G. în raportul trimis din Kantakuzinka la 2.9.1942 către Sabin Manuila.

(A) Conform codului se distinge, în structura familiilor cu cel puțin un membru moldovean, între:

Ne: necăsătorit;

R: ambii soți români;

1a: soțul român — soția ucraineancă;

1b: soțul român — soția rusoaică;

1c: soțul român — soția de alte neamuri;

2a: soția româncă — soțul ucrainean;

2b: soția româncă — soțul rus;

2c: soția româncă — soțul de alte neamuri.

Codarea permite nu numai stabilirea tendințelor sociale care guvernează căsătoriile mixte în care sunt antrenati români. Ea va oferi și un criteriu de triere în momentul „repatrierii“, dându-se prioritate familiilor cu structura R sau 1 în raport cu familiile cu structura 2.

(B) Extrem de interesantă este codarea gradului de folosire a limbii române (moldoveneste) în comunicarea dintre membrii de generații diferite ai aceleiași familii. Aceasta este următoarea:

01: familii în care știu românește și copiii și părinții;

02: familii în care știu românește numai părinții;

03: familii în care știe românește numai un părinte;

03c: familii în care știu românește numai un părinte și copiii;

04: familii care se trag din căsniciile în care se vorbea românește.

Din păcate, dispunem de formulare statistice în care figurează acest sistem de codare doar în cazul echipei I și, sporadic, în cazul echipei III (formularele sunt reproduse în secțiunea II a volumului de față) și doar pentru o parte a cercetării acestora. Chiar și așa, regruparea datelor este însă interesantă. O prezentăm în tabelul de sinteză următor:

Echipa	Localitate	Familii					Total	
		01	02	03	03c	04		
I	Novogrigorievka	307	49	41	1	3	401	
	Arnautovka		42	78	209	–	180	509
	Belousovka		30	63	122	–	165	380
	Troițkoe		10	22	78	–	76	186
	Juiiova		1	2	10	–	3	16
	Mihailovka		1	12	13	–	6	32
	Noua Odessă	54	100	213	–	329	696	
	Kasperovo		44	62	165	–	69	340*
	Spiridoniuka	68	29	49	5	5	156	
	Novopetrovka	10	12	31	–	12	65	
III	Sebena		26	58	112	–	22	218
	Sofronovka		3	–	8	–	2	13
	Bogodarovka	3	1	9	–	–	13	
	Petrino		–	–	1	–	1	2
	N. Zenevka		–	–	5	1	–	6
	Aristarhovka	–	–	–	–	1	1	
	Flencinburg		–	–	1	–	–	1
	Pokrovka		1	–	1	–	–	2
Krutnearka		–	–	7	–	–	7	

Elaneț	6	1	10	1	5	23
Raion Malaia Viska444	168	332	–	91	1035	
<i>Total</i>	1 050	657	1 417	8	970	4 102

Cel mai mare număr de familii (1 417) corespunde calificativului 03 (știe românește numai un părinte). El reprezintă mai mult de o treime din ansamblul familiilor pentru care dispunem de informații. Nu este clar, în lipsa listelor, dacă familiile în care se înregistrează această situație sunt familii cu ambii soți de origine română (dintre care unul a încetat să mai vorbească limba maternă ori limba ascendenților săi mai depărtați) sau familii mixte.

Cel mai mic număr de familii (8) corespunde calificativului 03c (știu românește numai un părinte și copiii). Acest calificativ nu pare să fi fost productiv, ceea ce sugerează că, în familiile mixte, părintele moldovean (tată sau mamă) nu și-a transmis limba copiilor.

Numărul familiilor calificate 01 (în care știu românește și copiii și părinții) este mai mare, dar nu cu mult, decât numărul familiilor în care nu se mai vorbește deloc românește, deși ambii soți provin din familii în care româna fusese folosită: 1 050 față de 970.

Numărul familiilor calificate 02 (în care știu românește numai părinții) și 03 (în care știe românește numai un părinte) — $657 + 1\,417 = 2\,084$ — corespunde cazurilor în care nu există o perspectivă de viitor pentru utilizarea limbii române la nivelul comunicării intime. Ceea ce sugera, în 1942–1943 că, la generația următoare a anilor 1960–1970, aceste familii urmau să se alăture celor 970 de familii în care nu se mai vorbea românește în momentul anchetei ($2\,084 + 970 = 3\,054$) și că, deci, perspectiva de viitor care se configura în 1940 era ca în anii 1960–1970 trei sferturi din familiile moldovenești de la est de Bug să nu mai recurgă la limba română în comunicarea personală intimă.

Perspectiva pozitivă de viitor în raport cu supraviețuirea limbii române era dată, în anii 1940, de familiile cu calificativele 01 și 03c care, în număr de 1 058, însumau ceva mai mult de un sfert din ansamblul acestui eșantion.

Privită pe localități și în cifre absolute, prezența familiilor moldovenești era încă relativ considerabilă în Noua Odessă (696), Arnautovka (509), Novogrigorievka (401), Belousovka (380), Kasperovo (340), Sebena (218), Troițkoe (186), sau Spiridoniuka (156). Dacă însă eliminăm din cadrul acestora familiile cu calificativele 02, 03 și 04, care marchează, cum am văzut, închiderea

perspectivelor de utilizare viitoare a limbii române sau nonutilizarea ei la momentul anchetei, cu alte cuvinte dacă ne limităm la familiile de tip 01 sau 03c, ierarhia se modifică substanțial:

Novogrigorievka:	308
Spiridoniuka:	73
Noua Odessă:	54
Arnautovka:	42
Belousovka:	30
Troițkoe:	10.

Belousovka și Troițkoe își pierd aproape total relevanța, devenind aidoma celorlalte localități din tablou, în care numărul familiilor românofone e cu mult sub 50. Iar Spiridoniuka, pe care I. Apostol o califica drept cea mai românească dintre localitățile cercetate, ajunge în poziția 2.

Observăm astfel că, prin folosirea codului, care demarca scalar gradul de utilizare a limbii române în cadrul familiilor moldovenești, cercetarea efectuată în anii celui de-al Doilea Război Mondial câștigă nu numai în obiectivitate, ci și în forță de predicție.

Note informative sau rapoarte

Notele informative (numite de alții rapoarte) erau redactate, pentru fiecare localitate, de șefii echipelor și cuprindeau, cu variații de ordonare de la o echipă la alta: intervalul în care a fost cercetată localitatea, statutul ei administrativ (are primărie, are cătune/hutore în dependență), rezultatul ultimului recensământ administrativ german (număr de clădiri, familii, suflete, moldoveni), formularul statistic global și borderoul Consiliului de Patronaj.

Interesantă e cu deosebire, în cadrul rapoartelor, comparația pe care o permit între recensământul german efectuat de cele mai multe ori cu puțin timp înainte în teritoriul ucrainean de la est de Bug, cu recensori ucraineni (îl vom marca în cele ce urmează prin RGU), și datele obținute de echipa I.R.E.B. Astfel, la 1.8.1942, RGU semnaleză zero moldoveni în satele Novogrigorievka și Belousovka, în care echipa I.R.E.B. va găsi, la data de 10–16.8.1942 1 460 respectiv 1 372 moldoveni. Contrastul e între 19 familii de moldoveni (RGU, 5.8.1942) față de 723 moldoveni (I.R.E.B., 30.8.–1.9.1942) la Troițkoe; 288 moldoveni (RGU, 1.9.1942) față de 1 161 moldoveni (I.R.E.B., 20–28.9.1942) la Kasperovka; zero moldoveni (RGU, 1.9.1942) față de 224 moldoveni (I.R.E.B., 29–30.9.1942) la Novopetrovka; zero moldoveni (RGU, 1.9.1942) față de 23 moldoveni (I.R.E.B., 29–30.9.1942) în hutorul Zaiivi; 182 moldoveni (RGU, 1.9.1942) față de 873

moldoveni (I.R.E.B., 29.9.–4.10.1942) în Sebena-Elanet; zero moldoveni (RGU, 1.8.1942) față de 1 282 moldoveni (I.R.E.B., 16–19.8.1942) în satul Șcerbani etc.

Formularul statistic global

Formularul statistic global era alcătuit de șefii echipelor pentru fiecare localitate prin sintetizarea datelor din *Lista de familii* și cuprindea de obicei următoarele rubrici: numărul de familii românești contactate de echipieri (compacte sau mixte, cu aplicarea porțiunii A a codului), numărul moldovenilor prezenți/absenți, gradul de românitare (în funcție de calificativele din porțiunea B a codului), averea în momentul culegerii și averea înainte de colectivizare.

Interesante sunt aici îndeosebi datele privind cauzele diminuării populației moldovenești și moldovenii absenți.

Borderoul Consiliului de Patronaj

Pentru a simplifica operația de depistare a moldovenilor, echipa I.R.E.B. optează pentru folosirea pachetelor-dar. Modeste dar utile, pachetele acestea, conținând sare, săpun, chibrituri, zahăr și țigări vor fi furnizate de Consiliul de Patronaj, condus de Maria Antonescu, în care activa la acea epocă Veturia Manuila, specialistă în Asistență Socială, soția Directorului General al Institutului Central de Statistică. Pachetele erau înmânate, la încheierea înregistrării, familiilor de moldoveni cu care se lucrase.

Pentru a se descărca de bunurile primite, membrii echipei completau așa-numitul borderou al Consiliului de Patronaj. Acesta cuprindea: numărul familiilor/membrilor de familie care au primit pachete-dar, cantitățile de zahăr, săpun, sare, tutun, chibrituri care au fost distribuite, cantitățile rămase, cantitățile necesare pentru deplasarea următoare.

Consiliul de Patronaj al Operelor Sociale fusese înființat prin Decretul Lege No. 996 (publicat în „Monitorul Oficial“ No. 86 din 10 aprilie 1941). El avea comitete locale în fiecare comună și urmărea colectarea de alimente și bani pentru ajutorarea celor răniți, a familiilor soldaților morți în luptă sau a cantinelor școlare. Distribuirea ajutoarelor se realiza prin intermediul cadrelor didactice.

Tablouri sociologice sumare ale satelor și localităților cercetate

Tablouri sociologice sumare (monografii sumare) ale localităților cercetate au fost întocmite de către echipieri în perioada august–decembrie 1942. Ulterior, dificultățile muncii de teren au făcut ca echipierii să se limiteze la completarea *Listei familiilor* și distribuirea pachetelor-dar, certificată prin completarea borderoului Consiliului de Patronaj.

În genere, tablourile sociologice sumare includeau, în această ordine, următoarele rubrici: așezare; istoric (vechimea satului, întemeietorii lui);

ponderea populației românești; viața culturală a satului (școală, existența trecută sau prezentă a școlilor în limba română, biblioteci); biserică; starea economică a satului; conștiință etnică; starea de spirit a populației moldovenești în legătură cu repatrierea; atitudinea sătenilor față de operația de înscriere și față de echipă; viața politico-administrativă. Grație lor, dispunem de date relativ bogate cu privire la un număr de aproape o sută de sate și hutoare de la est de Bug, pe care cititorii le pot afla enumerate în sumarul secțiunii II a volumului de față. Aceste date vor putea fi folosite ca punct de plecare de cercetători viitori.

Cele mai interesante informații cu privire la conștiința etnică, starea de spirit a populației moldovenești și atitudinea față de înscriere/repatriere apar în tablourile sociologice sumare întocmite de I. Apostol. În cele ce urmează, nu vom menționa autorul observațiilor decât în prea puținele cazuri în care el diferă de I. Apostol.

Astfel, în ce privește *conștiința etnică*, Novogrigorievka menține româna alături de ucraineană. Troițkoe atestă uitarea limbii române în proporție de 90% în partea ucraineană a satului sau în rândurile copiilor și ale tinerilor, păstrând româna alături de ucraineană în partea moldovenească a satului. Spiridoniuka apare ca „cel mai românesc dintre satele cercetate“, care-și pierde însă tradițiile din cauza apropierii de Noua Odessă și a propagandei comuniste. Sebenă-Elanet este primul sat cu un număr relativ mare de moldoveni în care nu s-a găsit folclor moldovenesc și unde se colinda, de 50–60 de ani în 1942, numai în limba rusă. La rândul său, N. Marin-Dunăre semnalează că la Șcerbani au funcționat, între 1930–1934 primele cinci clase paralele în română și ucraineană, cu ore de română în clasele VI și VII. Renunțarea la școala românească, așa cum au prezentat-o informatorii, a avut drept cauze lipsa de perspective și lipsa de încredere a personalului didactic și a populației în posibilitatea de a le crea. Reproduc, din Raportul 7 al lui N. Marin-Dunăre: „S-a oprit a se învăța în limba moldovenească de-atâta că, dacă mântuia școala cu limba moldovenească, nu avea decât să rămână acasă, nu putea să meargă la Institut (Spinul M. Andrei, mold., 50 ani)./ Nu erau nici învățători moldoveni care să predea în limba moldovenească. Eu am grăit cu ucitili de la școală (directorul) și mi-a spus că aiastă limbă nu este vajună de trai (nu-i treabă, nu ajută să faci bun trai) și directorul o spus la raion că nu trebuie această învățătură, că n-ajută, da mai păgubește. La mine or fi toate clasele ucrainești! Și nici părinții și încă copiii nu vreau să învețe moldovenește că de-atâta nu le ajută (Solomon A. Grigore, mold., 57 ani)“.

Informațiile cu privire la *starea de spirit în legătură cu repatrierea* fuseseră solicitate de guvernământul Transnistriei și de armată. Ele apar sporadic și doar până la un punct, chiar în tablourile monografice sumare atât de îngrijite ale lui

I. Apostol. Astfel, acesta menționează la Novogrigorievka, inițial multă rezervă, iar după primirea darurilor, numeroase cereri de transferare în Transnistria și, ca o alternativă, speranța ca administrația românească să se extindă și la stânga Bugului. La Arnautovka și Troițkoe, cererile și speranța se exprimaseră, fără rezerve, de la început. La Belousovka, ucrainenii împărțeau speranța moldovenilor. La Noua Odessă fuseseră luați la muncă în Germania 145 de tineri și tinere; faptul provocase, la fel ca la Rakova descrisă de N. Marin-Dunăre, o raliere a tinerelor moldovence la ideea repatrierii în Basarabia, pe care o doreau cei vârstnici și continuau să o respingă tinerii moldoveni. La Șcerbani, o serie de capi de familie fugiseră de acasă ca să nu fie înscriși, temându-se că vor fi duși cu forța în România; vestea primirii pachetelor provocase în schimb un aflux de cereri de înscriere și de repatriere. Existaseră, în general, în satele străbătute, și câteva cazuri de respingere a darului de către moldoveni pretextând că sunt ucrainenii. Părăsirea rubricii acesteia pare a se explica nu numai prin dificultățile sporite de frigul iernii ale muncii de teren, ci și prin faptul că echipierii erau puși într-o situație dificilă, neavând cum lua atitudine în sensul alimentării sau combaterii speranțelor de repatriere, sporite de asprimea administrației civile germane.

În ce privește *atitudinea moldovenilor față de echipa I.R.E.B.*, din nou, datele cuprinse în tablourile sociologice sumare ale lui I. Apostol se cer consultate cu atenție. Menționăm aici doar reacția celor din Arnautovka, unde, stimulați de dar, oamenii „dau năvală“ să se înscrie, „deși până mai ieri a te declara ‘moldovan’ era ceva umilitor“; sau cea din Noua Odessă, unde, „[c]u trei zile înainte de venirea noastră în localitate, s-au înscris la primărie 300 de familii moldovenești“.

Rubrica legată de viața politică a satului, atât cât a fost completată, aduce în special informații cu privire la ponderea membrilor de partid în viața satului. Astfel, Novogrigorievka apare ca un centru comunist de mărime medie (cu 16 membri de partid), față de Troițkoe, care e un puternic centru comunist, cu un nucleu socialist încă din 1905, un număr de 50 de participanți la războiul civil și 25 comuniști în 1942. „Se pare“, notează I. Apostol despre Troițkoe, „că moldovenii au fost mai puțin înclinați spre comunism, iar primirea lor în partid se făcea cu mai multă greutate“. Reticențe față de partidul comunist apar și la Belousovka, sat bogat unde, din zece membri de partid nici unul nu e moldovean, sau la Arnautovka (unde sunt doar trei membri de partid, dintre care doi veniți din alte sate). La Spiridoniuka au existat trei familii moldovenești comuniste care au fugit odată cu bolșevicii. Iar la Perisadovka oamenii disting între comuniștii „care nu s-au purtat rău“ și au rămas în sat și ceilalți, plecați cu trupele sovietice.

Informare reciprocă a echipierilor în cursul cercetării

Majoritatea celor care evocă cercetarea I.R.E.B. au vorbit despre *ședințele zilnice* prin care s-a definit treptat un punct de vedere comun al echipei. În interviul luat în 1985 de Z. Rostás, G. Retegan a subliniat însă și un alt aspect, prin care acestea inovau metodologic față de monografiile gustiene. Spre deosebire de acestea din urmă, în cursul cărora, fișele de teren deveneau bun comun pus la dispoziție de fiecare tuturor la sfârșitul campaniei monografice, în echipa I.R.E.B. informarea reciprocă a echipierilor cu privire la datele culese peste zi se făcea în fiecare seară. În felul acesta, studierea satului putea beneficia încă pe parcursul ei de informația acumulată de toți echipierii. Aflând de existența unui fenomen/informator special, cei interesați puteau verifica pe loc și extinde informația din punctul lor de vedere. G. Retegan a subliniat că această metodă nu fusese încă folosită în cercetarea de la Dâmbovnic, condusă de Mihai Pop și A. Golopenția și că ea a fost pusă la punct și și-a dovedit eficiența abia în deplasarea de la Valea-Hoțului.

Antrenarea unor colaboratori locali

Ca și în cazul echipelor de recensământ și inventariere trimise de I.C.S. în Basarabia/Bucovina sau în Transnistria, echipa I.R.E.B. a recurs la sprijinul unor voluntari locali. Informați cu privire la metoda și obiectivele cercetării, aceștia au servit în multe rânduri și ca traducători întrucât, cu excepția lui Gh. Popescu și E. Seidel, ceilalți membri ai echipei nu cunoșteau limba rusă. Dintre cei care retrăiesc în cuprinsul volumului de față, îi amintim pe învățătorul Alexandru Cerpică (care a lucrat alături de C. Pavel și de M. Levente); Petrică Ciobanu care l-a ajutat pe G. Retegan; contabilul Gavrilă Pintilie (Panteleev) care a fost alături de A. Rațiu la Dunaievka și în regiunea Melitopol.

Alături de aceștia, un număr de bătrâni moldoveni din fiecare sat a ajutat echipierii să identifice familiile moldovenești. Alții au fost activi în timpul repatrierii. A. Rațiu povestește în amintirile sale (secțiunea VIII) despre un cioban din Dunaievka, moș Sava, care a adus pe jos, de pe coasta Mării Azov, din județul Melitopol până în Basarabia de Sud, fără nici o pierdere, un număr de 500 de oi reprezentând avuția celor care se repatriau.

Rezultatele cercetării

Rezultatele și perspectivele cercetării sunt sintetizate de A.G. în rapoartele pe care i le-a înaintat Directorului I.C.S., Sabin Manuila și, sporadic, unor alte persoane, după cum vom vedea în cele ce urmează.

A.G. distinge între: (a) fapte brute și (b) redactări.

Faptele brute alcătuiesc după A.G. *rezultatul esențial* al cercetării și sunt reprezentate de listele de familii, așezate pe județe, raioane, sate, care — totalizând

cinci lăzi format recensământ — au fost înaintate Arhivei I.C.S. (fiind depozitate — precizează G. Retegan — în subsolul Institutului) și de tabelarea sumară pe localități care a fost atașată rapoartelor către Președinția Consiliului de Miniștri în toamna 1943. Se adaugă la acestea obiectele achiziționate prin schimb în vederea expoziției de la I.C.S. (care urmau să fie trecute câtorva muzee din București, Sibiu și Timișoara), fotografiile (luate în special de N. Economu), înregistrările lui Constantin Brăiloiu și culegerile de teren ale mai multor echipieri.

Nu am reușit să aflăm listele nominale. Prezentăm în schimb o bună parte a tabelelor sumare pe localități. Rezultatul global de 120 000 suflete între Bug și Donet, adăugat cifrei românilor dintre Bug și Nistru (cca 200 000) confirmă recensământul sovietic din 1926 (360 000 moldoveni și români pe teritoriul U.R.S.S.). Am vorbit mai sus despre misterul care învăluie înregistrările lui C. Brăiloiu. Din fotografiile luate de N. Economu s-au salvat câteva, unele reproduse de A. Rațiu în volumul său, altele de noi la sfârșitul volumului de față. Nu am reușit să aflăm filmul care s-a făcut pe marginea lucrărilor echipei și a rulat în cadrul jurnalului de actualități la cinematografele din București; el ar fi de căutat, după datele de care dispunem, în arhiva fostului Minister al Informațiilor.

Cusăturile înapoiate Institutului Central de Statistică de către Muzeul Național și, ulterior, U.R.S.S.-ului de către I.C.S. nu au putut fi reperate. La 13 ianuarie 1945 Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului publicase un comunicat conform căruia bunurile personale aduse în țară după 22 iunie 1941 ale refugiaților din Basarabia și Bucovina de Nord erau încadrate în categoria capturilor de război și trebuiau predate spre a fi restituite, conform art. 12 din Convenția de armistițiu⁴³. Obiectele, revistele și cărțile aduse de la est de Bug, prin schimb sau cumpărare de echipa I.R.E.B au intrat, cu atât mai mult, în categoria bunurilor confiscabile.

Dispunem însă de cusăturile din Donbass păstrate acasă de către A.G.

Cele trei volume la care au lucrat și gândit membrii echipei I.R.E.B. pe parcursul lucrării sunt reprezentate inegal în volumul de față, primul în mod cvasiexhaustiv (secțiunea IV), al doilea prin relativ multe lucrări (secțiunea V), iar cel de al treilea în mod compozit, mai degrabă prin materiale culese și articole publicate cu alt prilej, decât prin cele care urmau să-l constituie (secțiunea VI). Am căutat, fără succes, culegerile și însemnările lui A.G., O. Bârlea sau G. Retegan, articolul despre modul de populare a stepei ucrainene scris de M. Levente și însemnările acestuia.

⁴³ Cf. Dumitru Șandru, *Mișcări de populație în România (1940–1948)*, București: Editura Enciclopedică, 2003, p. 211.

Materialul cules și interpretarea lui incipientă aduc date importante pentru sociologi și istorici (în special privind mișcările de populație în Țările românești și Moldova, procesele de deznaționalizare spontană sau forțată în cadrul imperiului țarist și în statul sovietic), antropologi (obiceiurile, întrepătrunderile între cultura tradițională a moldovenilor, ucrainenilor și cea rusească), dialectologi și socio-lingviști (descrierea vorbirii moldovenești de către E. Seidel, dar și bogatul corpus acumulat prin ce rămâne din culegerile lui I. Apostol, I. Chelcea, N. Economu, A. Golopenția, A. Rațiu, care pot ajuta nu numai la o configurare a diversității competențelor lingvistice ale moldovenilor în raport cu limba română, ci și în studierea trilingvismului care le încadrează, sau a politicilor lingvistice de control și/sau limitare a orizontului cultural al limbilor dominate).

Pe plan practic, studierea, în măsura în care mai este posibilă astăzi, a celor strămutați de la est de Bug în sate din sudul Basarabiei sau în Banat ar putea adânci rezultatele și memoria lucrărilor de repatriere.

Pe plan teoretic și metodologic, zestrea de concepte și metode elaborate cu prilejul lucrărilor I.R.E.B. sau sugerate de ele își așteaptă cercetătorii.

Mecanismul proceselor de deznaționalizare și perseverare etnică

Analiza rezultatelor Inventarierii de către I.C.S. a populației transnistrene și studiul monografic al comunei Valea-Hoțului îi permit lui A.G. ca, încă înainte de pătrunderea în teritoriul de la est de Bug, să gândească atent specificitatea demografică a zonei în care urmau să se desfășoare lucrările I.R.E.B.

Așa cum o arată referatele semnate de H. H. Stahl și de Prefectul Ștefan Bălan, pe care le-am reprodus în *Anexă*, verificările operate de către delegații raionali, județeni și inspectorii regionali ai I.C.S. asupra formularelor nominale completate în Transnistria arată că o serie de familii cu nume moldovenești din localități cum sunt Balta, Râbnița, Golima, Moșneaga, Codâma, Piesceanca etc. au fost trecute de recensorii și controlorii locali ucraineni ca fiind de origine ucraineană, argumentul invocat fiind cel al bilingvismului român-ucrainean al membrilor lor. Față de această situație, cifra de 197 685 români moldoveni obținută prin inventarierea Transnistriei este considerată de o serie de reprezentanți ai administrației și ai culturii românești ca necorespunzând realității, propunându-se chiar, de către mulți, reluarea operațiilor statistice.

Abordarea lui A.G. (expusă pe larg în textul *Cifra românilor din Transnistria. Analiză a rezultatelor inventarierii din decembrie 1941 și confruntarea lor cu evaluările românești anterioare și cu recensămintele rusești*, reprodus în secțiunea D) este complexă și nuanțată, întemeindu-se pe examinarea critică a strategiei

demonstrative la care recuseseră sau recurgeau în epocă autorii avansând estimări superioare: G. M. Murgoci și D. Drăghicescu, Șt. Ciobanu, I. Nistor (peste 500 000); V. Harea (620 000); N. P. Smochină (1 200 000 moldoveni în întreaga Uniune Sovietică). Aceasta consta în (a) reperarea contradicțiilor dintre cifrele avansate pentru Ucraina de vest, Ucraina sau întreaga Uniune Sovietică de recensământul rus din 1897 (221 059 moldoveni) și recensămintele sovietice din 1926 (257 794 moldoveni) și 1939 (260 023 moldoveni) și (b) rectificarea lor pornind de la o cifră inițială situată în trecut și calculând în mod abstract sporul de populație probabil.

Ceea ce subliniază A.G., după experiența de teren de la Nikolaev și Valea-Hoțului (care va fi coroborată de cercetările de la est de Bug, așa cum apar ele în rapoartele echipelor din secțiunea II a volumului de față) este că: (A) minoritatea moldovenească fiind în curs de deznaționalizare atât la sate cât și la orașe, o parte din membrii ei nu mai au curajul de a se declara de alt neam decât ucrainean, cu atât mai mult cu cât fuseseră trecuți ca atare la recensămintele sovietice anterioare și erau recensați de consăteni ucraineni; (B) administrația românească recent instalată în Transnistria are pentru minoritarii moldoveni un statut nesigur, revenirea Sovietelor fiind o posibilitate pe care o iau în calcul; în plus, separați de multă vreme și radical de cultura românească, mulți dintre moldoveni nu sunt atrași de România; (C) *sporul de populație* în Transnistria, ca și la est de Bug, nu poate fi înțeles fără a se ține seama de o serie de factori care îl particularizează, reducându-l drastic în raport cu calculele abstracte. Nu trebuie uitat, arată A.G., că (c1) încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, surplusul de populație (în care se cuprind moldovenii) a fost dirijat de imperiul țarist spre Caucaz și că operația a continuat între 1880–1914 prin îndrumarea lui spre Siberia⁴⁴; (c2) Revoluția din 1917 anulează orice spor natural — e perioada mortalității excesive, a deportărilor, a emigrărilor forțate de culaci (între care se cuprind, ca și între *represați* sau *văseliți*, *vseliți* ori *sudiți*⁴⁵, mulți dintre locuitorii satelor moldovenești înstărite de la est de Nistru și Bug), refugierea peste Nistru (în direcția Basarabiei), a execuțiilor sumare, urmată de foametea din 1922 (când a murit 10% din populație), colectivizarea din 1929 cu deportările și părăsirile voluntare ale satelor

⁴⁴ Nicolae M. Popp semnalează, ca rezultat al colonizării țariste a Siberiei, întemeierea satului românesc Bohotârca de lângă Nicolsc-Usurisc (Voroșilov). Cf. Nicolae M. Popp, *op. cit.*, p. 175.

⁴⁵ Câteva explicații de termeni se impun: *răsculăcire* = confiscarea averii; *represare* = deportarea capului familiei, cu sau fără confiscarea averii; *văsălire*, *veselire* sau *vselire* = confiscarea averii și deportarea tuturor membrilor familiei. Cf. Nicolae M. Popp, *op. cit.*, p. 161. *Sudiții* erau cei care fuseseră judecați și condamnați.

care au afectat, în localitățile moldovenești, până la jumătate din populație⁴⁶; (c3) războiul din 1940 reduce la rândul lui sporul natural, datorită mobilizării, plecării cu autoritățile sovietice, morților și răniților. Așa se explică faptul că sporul natural al populației moldovenești este de numai 14,9% în 42 ani, sau scăderea cu 16,4% a populației moldovenești a R.A.S.S.M. între 1926–1941. Deși ocupă în Transnistria anulului 1941 locul al doilea pe plan demografic, moldovenii (197 685 suflete) sunt de opt ori mai puțin numeroși decât ucrainenii (1 775 273 suflete).

Cifra de 197 685 corespunde, arată A.G., *moldovenilor cu conștiință etnică*. Ei i s-ar putea adăuga, prin repetarea lucrărilor I.C.S., aproximativ 40.000 moldoveni fără conștiință națională, dar calitatea Inventarierii ar fi afectată, cifrele ei nemaifiind opozabile oricui și oriunde după război.

Reperarea *moldovenilor cu conștiință ezitândă* ar putea în schimb face obiectul unor cercetări vizând înțelegerea procesului de deznaționalizare. Ea ridică problema localizării acestor moldoveni cvasiasimilați — una dintre zonele care ar trebui considerate fiind cea a Podoliei — și a cauzelor deznaționalizării (căsătorii mixte, deportări, emigrarea defensivă la orașe sau în hutore, școlarizarea exclusiv în limba rusă etc.).

Perseverarea etnică se constată în Transnistria mai cu seamă în localitățile de pe teritoriul fostei R.A.S.S.M. unde, între 1930–1938, au funcționat un număr de școli în limba română și s-au tipărit (cu litere chirilice, latine și din nou chirilice) manuale românești la Balta sau Tiraspol. Faptul că în 1938 politica națională a Sovietelor redevine una de reprimare a învățământului în limba română (cu învățători acuzați de imperialism românesc, închiși sau deportați; cu sistarea tipăririi de manuale cu alfabet latin etc.) pregătea însă și acestor localități un viitor de asimilare.

Românitatea latentă a moldovenilor cu conștiință etnică slabă a fost pasager reactualizată de prezența în zonă a armatei românești, de darurile primite din partea Consiliului de Patronaj, de prezența printre ei a Echipelor I.R.E.B etc. Un reviriment s-ar putea produce — scria A.G. — numai în cazul în care localitățile respective ar fi aprovizionate cu cărți, ziare, magazine și produse românești, dacă li s-ar trimite învățători și preoți vorbind limba română.

O Școală a moldovenilor amintind de Molière

Deznaționalizarea este un proces care, în limite firești, se desfășoară organic în rândurile oricărui grup emigrat în afara comunității de origine. Grupurile care nu iau măsuri la vreme sau care nu dispun de o pătură intelectuală capabilă să

⁴⁶ Ele i-au adus pe moldoveni în minele din Donbass, în preajma Mării Albe etc.

mențină legătura cu cultura națională și să preia sarcina conservării parțiale a identității etnice sfârșesc prin a uita, mai devreme sau mai târziu, și limba și obiceiurile cu care veniseră, însușindu-și-le pe cele ale noii țări. Școala, armata, viața administrativă și publică contribuie indirect la un bilingvism și biculturalism care vor fi urmate, în multe cazuri, de abandonarea limbii și erodarea culturii de origine. Pentru această schimbare identitară exista la est de Bug în anii 1940, o expresie anume: se spunea că oamenii „s-au perevedit“, și-au tradus adică felul de a fi, de a vorbi și de a judeca în limba noii lor patrii.

Ceea ce ne amintește însă de *Școala nevestelor* a lui Molière, de educația care vizează scăderea iar nu creșterea capacităților celui educat, este modul în care s-a efectuat școlarizarea moldovenilor în scurtul interval cuprins între începutul și sfârșitul anilor 1930, în care unele din satele românești (situat mai ales pe teritoriul Republicii Autonome Moldova) au dispus de una, patru sau șapte clase în limba română și chiar de un Institut pedagogic la Balta sau Tiraspol.

Prima idee care li s-a inculcat sistematic și cu succes elevilor a fost aceea că moldovenii sunt slavi și nu au nici un fel de legătură de sânge sau de limbă cu românii. În manuale, românii erau prezentați ca trăind exclusiv în fosta Țară Românească, vorbind o limbă „salonică“ deformată prin neologisme împrumutate din limba franceză și vizând, în mod imperialist să extindă „înrobirea“ moldovenilor, de la cei din provincia Moldova la cei din Basarabia și Republica Autonomă Moldova.

Rezultatele sunt trist comice. Uluiți de faptul că niște „străini“ îi înțeleg și se fac înțeleși cu ușurință, sătenii de la est de Bug pun invariabil echipierilor I.R.E.B. întrebarea: „de unde ați chicat?“.

În al doilea rând și derivând militant din ideea identității specifice slav-moldovenești, manualele școlare editate la Tiraspol îi învață pe elevi că moldovenii au misiunea istorică de a-i „dezrobi“ pe *toți* moldovenii de sub dominația românilor.

În sfârșit, româna e prezentată în mod sistematic ca o limbă care nu permite ascensiunea socială. Ultima idee, care nu e de altfel lipsită de o parte de adevăr, în sensul că orice limbă dominată nu asigură reușita în aceeași măsură cu limba dominantă, îi deprinde pe mulți dintre moldoveni cu marginalizarea și desconsiderarea, de către alții și, puțin câte puțin, de către ei înșiși, a limbii pe care o vorbesc. De unde mirarea pe care o evocă N. Economu și I. Apostol în articolul lor reprodus în secțiunea VIII: „Tare ni-i deșant (de mirare) că oameni așa mari grăiesc moldovenește“.

Eugen Seidel sau despre postbilingvism

Cercetările lingvistice ale lui E. Seidel au fost minuțioase, extinse și rapid publicate, în „Bulletin linguistique“, sub forma a două studii succesive în limba germană intitulată respectiv, în traducere, *Bilingvismul la moldovenii din Ucraina de Vest* (bazat pe observații efectuate în satele Serbulovka, Kașperovka și Konstantinovka din zona Vosnessensk–Nikolaev) și *Schiță a limbii moldovenești în Bazinul Donețului*. Regrupate sub titlul comun *Observații lingvistice în Ucraina*, care le conferă statut de părți ale aceluiași ansamblu, studiile sunt reproduse în traducerea d-nei Maria Ileana Moise în secțiunea VI a volumului de față.

Ideea de bază a lui E. Seidel este aceea că moldovenii de la est de Bug nu pot fi numiți bilingvi, întrucât (a) ei vorbesc mai puțin decât ar fi de așteptat limba lor maternă, recurgând spontan la limba rusă chiar în comunicarea din cadrul propriului grup și nepercepând graiul moldovenesc drept factor prin care s-ar deosebi de ucrainenii⁴⁷; (b) graiul moldovenesc și limba rusă nu sunt mărimi de aceeași valoare, și nici comparabile, neintrând din această cauză în concurență reală în mintea vorbitorilor. Izolat de evoluția limbii, literaturii și culturii române în Principate încă din secolul XVIII, supus rusificării începând cu secolul XIX, graiul moldovenesc se vorbea încă relativ curgător numai în satele în care existaseră școli moldovenești și numai de generația școlită în ele. Din 1938, școlile românești, ca și cele germane sau ucrainene, fuseseră însă închise, limba de predare redevenind, la fel ca pe timpul țarismului, exclusiv rusa. Lipsiți de sentimentul apartenenței comune la un grup aparte, retrăgându-se din motive politice sau economice în *hutore* (cătune) nemarcate pe hărți, moldovenii și graiul lor intraseră în invizibilitate. Ca limbă a literaturii, predată în școli, utilizată în administrație și în viața publică, limba rusă era în mod evident limba dominantă și se proclama ca atare în cotidian. Pe scurt, între graiul moldovenesc rusificat și sărăcit funcțional și limba rusă cu ipostazele ei multiple nu se puneau problema alternanței bilingve. Moldovenii fuseseră, dar nu mai erau, bilingvi. Am putea spune că ei îi apăreau lui E. Seidel ca *postbilingvi*.

Situația graiului moldovenesc era, până la un punct, comparabilă cu cea a germanei, și ea în regresie la generațiile tinere sau în vorbirea spontană. Spre deosebire de moldovenii însă, al căror grai, izolat artificial de limba căruia îi aparține, se fosilizează, comunitățile germane dispun, din rațiuni economice și

⁴⁷ Situația aceasta poate fi comparată astăzi cu aceea a minorității italiene din Statele Unite. La fel ca moldovenii de la est de Bug, italienii nu se mai definesc de mult ca grup prin limba pe care o vorbesc; ei nu mai situează în centrul identității lor limba italiană.

politice, de un tratament preferențial: mențin accesul la radio și cărți, ceea ce favorizează conservarea limbii și a unei relative multiplicități a funcțiilor pe care aceasta le asumă; și, am adăuga, știu și sunt lăsate să știe că vorbesc limba pe care o vorbesc. Bilingvismul refuzat moldovenilor odată cu modernizarea putea încă exista — constată E. Seidel — la germanii din Ucraina.

O a doua idee importantă a lui E. Seidel, derivând tot din cercetările efectuate inițial în Ucraina de vest, este aceea privind conservarea profund inegală a graiului moldovenesc în localități diferite.

Într-un *Post-scriptum* la acest prim studiu, E. Seidel a consemnat reacția lui A.G. la constatările lui lingvistice. Din punctul de vedere, sociologic, al lui A.G., concluziile lui E. Seidel erau valabile numai parțial, pentru unul din stadiile de păstrare a limbii care puteau fi întâlnite la moldovenii de la est de Bug, și anume *stadiul intermediar*. În afară de acesta, putea fi întâlnit, în nord, în satele românești din jurul Novgorodului și Kirovogradului și mai cu seamă în Bazinul Donetului, un *stadiu de conservare maximă*, în care moldovenii comunicau în grai moldovenesc iar copiii lor nu cunoșteau decât graiul moldovenesc. În sfârșit, în localități ca de exemplu Kolni Boloto sau Pietro Ostrov puteau fi întâlniți moldoveni *deznaționalizați*, la care doar numele de familie și unele toponime mai aduceau mărturia originii lor etnice, graiul moldovenesc fiind părăsit.

A.G. pare a fi reacționat și la afirmațiile lui E. Seidel privind utilizarea spontană a limbii ruse de către moldoveni. El propunea o comparație cu limbile materne ale imigranților din Statele Unite ale Americii, vorbite în familie, dar înlocuite automat prin engleză în public.

La aceasta am adăuga faptul că, așa cum o subliniază de altfel E. Seidel, utilizarea limbii ruse nu e clar delimitată la vorbitori de aceea a limbii ucrainene. Aproximând lingvistic un continuum ruso-ucrainean, ne întrebăm însă dacă acesta nu era identificabil, în mod simultan, atât cu limba rusă dominantă, cât și cu graiurile dominate ucrainean și moldovean. Consecințele unei asemenea *competențe lingvistice difuze* pentru sentimentul identității etnice sau al atașamentului față de limba maternă rămân de stabilit prin cercetări viitoare.

Al doilea studiu al lui E. Seidel este rezultatul direct al dialogului cu A.G. De data aceasta, E. Seidel se deplasează în zonele în care graiul moldovenesc era încă relativ bine conservat: Martinoș, Pancevo și Kanij la sud-est de Novomirgorod; Gruzskoe, în apropiere de Kirovograd și, în mod surprinzător, mai cu seamă vechile sate moldovenești (datând din secolul XVIII) din Bazinul industrializat al Donetului: Bairak, Troițkoe sau Novoignatievka. Graiul moldovenesc va fi comparat de această dată, nu cu limba rusă, ci cu limba română, spre a i se semnala

caracteristicile în raport cu aceasta. E. Seidel găsește, în germană, soluția care-i permite să eludeze pe cât posibil termenul de „limbă moldovenească”: el va utiliza termenul *Moldawisch* pentru graiul moldovenesc din România și *Moldowanisch* pentru graiul moldovenilor de la est de Bug. Unele dintre afirmațiile lingvistului german, la acest nivel al comparației fine între cele două ipostaze ale vorbirii moldovenești și româna standard, vor trebui nuanțate, reformulate sau chiar corectate. Rămân însă valabile întrebările mari și grave pe care cercetătorul acesta inventiv și excentric⁴⁸, care-i trezea brusc din somn pe moldovenii la care stătea în gazdă ca să vadă dacă aceștia reacționează în rusă sau în grai moldovenesc, și le-a pus cu seriozitate în anii lui de înstrăinare față de național-socialismul din Germania, dăruiți cu simplitate proiectului I.R.E.B.

Participarea I.C.S. la operațiile de repatriere

Repatrierea a fost prezentată ca scop al înscrierii românilor și asociată cu lucrările I.R.E.B. de armata română aflată la est de Bug de la început. În *Raportul II* al lui A.G. către Sabin Manuila (reprodus în secțiunea I), acesta menționează discuția purtată în decembrie 1941 cu generalul C. Dragalina, care pune problema promisiunilor ce le pot fi făcute moldovenilor în vederea repatrierii și imagina o acțiune comună în acest sens a I.C.S. și a corpurilor de armată românești din Nikolaev, Azov și Crimeea.

Deși mandatul le e limitat la înscriere⁴⁹, echipierii I.R.E.B. vor nota constant în rapoartele lor (vezi subdiviziunea *Metoda de lucru a echipei*, mai sus) atitudinea diversă a populației față de repatriere: de la teama de evacuare forțată în România, la dorința de a trece în Basarabia.

La 16.11.1942, la Consfătuirea organizată la Odessa pentru a comunica și a afla date cu privire la românii de la est de Bug — trecuseră patru luni de la începerea lucrărilor I.R.E.B. —, A.G. prezintă deja un *Memoriu cu privire la problemele practice pe care le ridică în toamna și iarna 1942 românii de peste Bug* (reprodus

⁴⁸ În evocarea sa (inclusă în *Anexă*), N. Both a vorbit despre cariera întoarsă a lui E. Seidel în România comunistă: acesta nu urcă, ci coboară în funcții la Universitatea din Cluj, unde predă o vreme în anii de după război. El va fi de altfel și unul din primii emigranți din România într-o altă țară socialistă — R.D.G.

⁴⁹ Vezi în acest sens punctul 1 al scrisorii nr. 16 a lui T. A. Stoianovici către A.G. În interviul cu Z. Rostás, G. Retegan subliniază de asemenea: „Noi n-aveam nici un fel de dispoziție pentru aducerea lor în Basarabia, sau în Moldova sau nu știu unde. Singura noastră sarcină era să-i înregistrăm și să le distribuim o serie de produse de-astea, de strictă necesitate. [...] Și în august '43 am terminat toată operația de înregistrare [...] În '43 am venit în București, numai Golopenția și eu, ceilalți veniseră mai înainte. În septembrie '43 s-a primit dispoziție să mergem înapoi și să-i aducem în Basarabia pe toți cei ce vor să vină. Nimic obligatoriu. Numai cei ce vor să vină” (cf. secțiunea VIII).

în secțiunea I). În esență, memoriul vorbește despre faptul că, (a) datorită nemulțumirilor provocate de administrația germană, românită latentă a unei părți a populației moldovenești este reactualizabilă într-o serie de localități din regiunile Vosnessensk, Pervomaisk, Novomirgorod și Kirovo; (b) în acest scop este necesară redeschiderea școlilor românești; acordarea de autorizații studenților de la est de Bug care doresc să studieze la Institutul Pedagogic din Tiraspol sau la Balta; aprovizionarea cu cărți și gazete în limba română; trimiterea de preoți misionari din România și (c) la un apel de transferare în România (în sudul Basarabiei) este de așteptat că ar răspunde, după estimările echipei I.R.E.B., aproximativ o treime din moldovenii de la est de Bug.

La 18.3.1943, într-o *Notă despre stadiul actual al problemei repatrierii românilor de peste Bug*⁵⁰ (reprodusă în secțiunea I), la opt luni de la demararea lucrărilor I.R.E.B., A.G. recomandă ca, alături de Comisia pentru repatrierea românilor de peste Bug, constituită în octombrie 1942 pe lângă Subsecretariatul de Stat al Românilor, Colonizărilor și Inventarului Național spre a rezolva cereri individuale de trecere pe teritoriul României, ar putea fi efectuată, prin schimb de populație româno-ruso-ucrainean întrucât germanii ocupanți nu intenționează să renunțe la brațele de lucru din zonă, transferarea în România a moldovenilor de la est de Bug. Obiecțiile formulate în legătură cu o eventuală repatriere în timpul războiului de către Președinția Consiliului de Miniștri (ar reduce disponibilitățile prevăzute pentru colonizarea luptătorilor și ar pune în primejdie securitatea statului prin aducerea în țară a unor moldoveni educați în sistemul sovietic) sunt discutate de A.G. într-un memoriu adresat direct mareșalului Antonescu.

La 13 ianuarie 1943, I.C.S. remite Comisiei pentru repatriere 33 dosare (copii ale formularelor de înregistrare a familiilor moldovenești din 30 plăși, două orașe și două municipii de la est de Bug) precum și o serie de propuneri pentru repatriere, pe care A.G. le va expune prin viu grai Comisiei la 16 ianuarie 1943. Nu am găsit aceste dosare.

În septembrie/octombrie 1943 I.C.S. primește de la Președinția Consiliului de Miniștri dispoziția de a pune la dispoziția guvernatorului Alexianu opt dintre funcționarii care se ocupaseră de înscrierea românilor de la est de Bug pentru a ajuta, în calitate de experți statistici, forțele armate române care evacua moldovenii de la est de Bug.

⁵⁰ O comparație între *Nota* aceasta a lui A.G. și referatul lui Titu Rădulescu-Pogoneanu reprodus în *Anexă* (vezi și nota 32 mai sus) ar fi de natură să sublinieze influența lui A.G. în concepția celui din urmă.

Nevoia de experți statistici se făcuse simțită în urma unui incident petrecut în cursul repatrierii de către armată, în aprilie 1943, a unor moldoveni originari din trei sate din Kuban (printre care se număra comuna Moldovanskaia). Cei dornici să se strămute în România fuseseră expediați de către generalul Vasiliu-Rășcanu, cu însoțitori militari, în două garnituri de tren din Kuban la Râbnîța în Transnistria. Cum însă generalul Vasiliu-Rășcanu nu anunțase autoritățile românești, generalul Popescu-Corbu, prefectul județului Râbnîța, dispusese evacuarea a trei sate de polonezi catolici⁵¹ din apropiere pentru a caza familiile moldovenești. Prevenit de echipierii I.R.E.B., I.C.S. va face, prin S. Manuila, intervenții pentru repararea abuzului și aducerea familiilor din Moldovanskaia în comuna din Basarabia care le fusese repartizată.

La propunerea lui A.G., care pare a fi fost legată de incidentul amintit, repatrierea moldovenilor de la est de Bug doritori să se stabilească în România se va efectua în sudul Basarabiei, în satele de germani rămase goale prin repatrierea lor de către armata germană în Silezia sau Polonia. Printre satele alese în acest scop se numărau satul Șaba (care fusese locuit de nemți elvețieni/francezi din Munții Jura) și satul Sărata, ambele în apropiere de Cetatea Albă. În satul Sărata vor fi aduse astfel familiile din Dunaievka (vezi amintirile lui A. Rațiu în secțiunea VIII).

În perioada noiembrie 1943–martie 1944 vor lucra pentru repatrierea unor familii de moldoveni din județele Alexandria, Kirovograd, Novomîrgorod, Bobrineț și Dolinskaia alături de câțiva membri ai echipei I.R.E.B. (A.G., G. Retegan, N. Betea, A. Rațiu, E. Seidel), un număr de funcționari ai Institutului Central de Statistică: Al. Vidican, I. Mălinaș, Al. Nistor, Al. Văsieș.

Se organizează atunci, pe Bug, trei puncte de trecere (fiecare cu câte o comisie de triere) din zona de la est de Bug prin Transnistria spre Basarabia: la Golta, unde lucrează G. Retegan, alături de un reprezentant al Serviciului secret de siguranță german (*Sicherheitsdienst*) și de reprezentanți ai administrației românești; la Vosnessensk (unde lucrează I. Apostol și, după mărturiile lui A. Rațiu, Al. Vidican și Uciu Deac) și la Nikolaev, care e cel mai frecventat, unde lucrează Nicolae Economu (care, ajutat uneori de Rațiu, aduce refugiați din zona Melitopol). Cei trei se ocupă de îmbarcarea în vagoane de tren cu destinația Cetatea Albă a românilor care se repatriază. Iar la Cetatea Albă, un grup compus din C. Mănescu, N. Betea, A. Rațiu, D. Corbea-Cobzaru și Maca îi conduce în satele de destinație.

⁵¹ Pentru a satisface criteriile inițiale de colonizare în Noua Rusie, numeroși polonezi trecuseră la religia ortodoxă.

Odată cu apropierea frontului, G. Retegan, I. Apostol și N. Economu se retrag la Odessa, unde se află, la Comisia centrală de repatriere, A.G. Ei încearcă o ultimă operație de aducere a unor familii de moldoveni care se aflau nu departe de Nikolaev, dar sunt siliți să renunțe din cauza apropierii armatelor rusești.

Ca rezultat al operațiilor de repatriere două localități moldovenești părăsesc aproape în întregime Ucraina: Moldovanskaia în Caucaz și Dunaievka, lângă Melitopol și Marea Azov. Între timp, incidentul de la Râbnița fusese corectat, Al. Văsieș conducându-i pe moldovenii din Kuban în sudul Basarabiei. Global, aproximativ 2 000 de moldoveni trecuseră în regiunile Odessa și Republica Moldovenească. În februarie, frontul ajunge lângă Bug și lucrările de repatriere se opresc (cf. *Proces-verbal de depoziția martorului Anton Golopenția*, reprodus în secțiunea I).

Moldovenii așezați în satele părăsite de minoritarii germani din sudul Basarabiei au rămas acolo după război. Între 15 și 16 familii au venit în România prin Ministerul Agriculturii și au fost colonizate la Călărași (familia Mileșcinko), în București (familia lui Leonte Leuță) și restul în Banat (vezi interviul cu G. Retegan în secțiunea VIII).

Paralel cu Comisia de recolonizare și împroprietărire a funcționat și o Comisie de schimbare a banilor despre care vorbește, în amintirile sale, A. Rațiu (secțiunea VIII).

Din interviul lui Retegan aflăm că, în perioada repatrierilor, el a scos din lagărul german un grup de 550 de bărbați moldoveni din satele a 8-a, a 9-a și a 10-a (respectiv Martinoșa, Panciova și Kaniș) care urmau să fie trimiși la lucru în Germania.

La încheierea acestui proiect

La încheierea acestui proiect, îmi revin în gând cuvintele lui Hugh Seton-Watson, care mărturisea, la una din ultimele sale vizite în România, că ar fi gata să meargă în Africa pe urmele chiar și ale unui singur englez, spre a vedea cum și-a orânduit viața și ce a realizat pe alte meleaguri. Cuvintele istoricului britanic intră în ecou cu ideile despre cercetarea la est de Bug ale lui A.G., care insista asupra faptului că moldovenii trebuie căutați chiar și în satele în care riscă să fie doar unul.

Cu dificultăți pe care le-am evocat, Echipa I.R.E.B. a respectat acest deziderat. La sfârșitul cercetărilor ei, s-a știut dintrodă mult mai mult decât se bănuise că se poate ști despre românii răzlețiți sau formând comunități compacte în partea depărtată, cvasiinvizibilă pentru noi atunci, a Ucrainei.

Vămuită de împrejurări, recolta bogată a echipei I.R.E.B. e prezentată doar în mică măsură în volumele pe care le aducem acum, după o muncă de patru ani și cu o întârziere de peste o jumătate de secol, în fața cititorilor. Sperăm că aceste volume sunt doar un început și că acțiunea de regăsire a materialelor culese între 1941–1944 de echipa I.R.E.B. va fi continuată de cercetători din România, Republica Moldova, Ucraina și Rusia, în spiritul de conlucrare pe care îl imagina, chiar în închisoare fiind, Anton Golopenția.

Studiul felurilor ramuri ale aceluiași trunchi etnic este firesc și dătător de energie pentru cei care îl întreprind. Cultura națională, în care se varsă în cele din urmă toate informațiile astfel adunate se aseamănă — spunea vizionar Simone Weil, tot în anii cruzi ai celui de-al Doilea Război Mondial — cu un lan de grâu. Ea îl hrănește binevenit și darnic pe fiecare, cu bucurii și întristări care-i adâncesc și lămuresc identitatea. Atâta timp cât nu vedem în ea nimic deasupra sau diferit de o hrană a sufletului și a minții, ea nu este nicicând de respins, mai mult, ea trebuie salutăată.

Poate că e timpul să încercăm să scoatem de sub sfielele tăcerii de cultură mereu altfel dominată și mereu îndoindu-se de sine momente, cum a fost cel al cercetării I.R.E.B., în care s-a îndrăznit tinerește întâlnirea cu semeni înstrăinați de multă vreme dar păstrând încă nume și vorbe prin care puteau fi contactați și înțeleși. Momente de acest fel luminează nu numai un aspect al trecutului românesc, ci și modul în care se poate vorbi astăzi despre o diversitate românească.

Sanda Golopenția
Providence, 15 septembrie 2006

LXXVIII

SOCIOLBUC

NOTA EDITOAREI

Textele reproduse în cele nouă secțiuni ale volumului de față sunt dispuse în ordine cronologică în cadrul fiecărei secțiuni. Cititorii pot astfel descoperi cu ușurință scrisorile/rapoartele, uneori articolele, care au fost produse în mai mult sau mai puțin același moment, antecedentele și derivatele lor nu numai în cadrul aceleiași secțiuni, ci și la nivelul întregului corpus. În câteva cazuri, integrarea în succesiune a unor documente nedatate a ridicat probleme pe care le discutăm în note și rămâne sub semnul întrebării până la confirmări, infirmări sau precizări viitoare. Pentru documentele nedatate, inserarea s-a făcut potrivit datării lor ipotetice, pe care am semnalat-o prin includerea între paranteze drepte și am justificat-o în note. Am marcat prin asterisc antepus numelui de familie cazurile în care prenumele autorului nu a putut fi recuperat (*Cosovanu) și prin asterisc antepus titlului de studiu/articol cazurile în care nu putem preciza numele autorului (**Moldovenii din Caucaz. Informații culese la Tiraspol*). Asteriscuri antepuse însoțesc și textele pe care le-am inserat la editare într-o structură de ansamblu care nu le cuprindea inițial.

Secțiunea I conține, în afara rapoartelor, referatelor și tabelelor prezentate de A.G., o serie de texte datorate lui D. Gusti, T. A. Stoienu, Gh. Bucurescu, articole de ziar nesemnate etc. oferind o viziune globală asupra rezultatelor și perspectivelor cercetării I.R.E.B. pe care am considerat-o ca derivând din participarea la lucrările conduse de A.G. sau din dialogul cu acesta.

Spre a facilita cititorilor urmărirea vastului corpus legat de operația de identificare a românilor de la est de Bug întreprinsă de I.C.S., am reprodus în

cuprinsul volumului de față o serie de documente publicate anterior mai cu seamă de Editura Enciclopedică, Editura Fundației Culturale Române, Editura Albatros, sau Editura Academiei: (a) în secțiunea I, memoriul adresat de A.G. lui M. Antonescu, procesul-verbal de depozitie a martorului A.G. și cele zece declarații care urmează, publicate în *UC*; (b) în *Introducere* și secțiunea III, scrisorile 4a, 53a, 75a–e, 78a și 79a respectiv 46, 64 și 69 publicate în *CMR* respectiv A.G., *Rapsodia epistolară*; (c) în secțiunea VI, articolul A.G. și I. Apostol, *Folclor românesc din regiunea Vosnessensk*, retipărit în volumul A.G. *Opere complete*, vol. I.; (d) în secțiunea VII, declarații ale lui M. Levente (23.2.1950 și 1.3.1950, ora 1:05), C. Pavel (29.1.1950 și 8.1.1953), Șt. Popescu (27.1.1950, 1.2.1950 a–b, 14.2.1950 și 6.1.1953), A. Rațiu (8.10.1949, 16.1.1950, 30.1.1950 a–b, 31.1.1950a–c, 14.2.1950), M. Ștefănescu (5.1.1950a, 15.1.1950), referatul lui S. Siegler (9.7.1951), ordonanța de clasare a acuzatorului public I. Pora (10.10.1945) cu concluziile, referatele de menținere a clasării semnate de procurorul Filipescu [26.10.1950] și Gh. Diaconescu (26.8.1952), precum și ordonanțele/referatele din 26.11.1951, 29.11.1951, 20.12.1951 și 10.1.1952; (e) în secțiunile VI și VIII, materialul regrupat sub titlul *Folclor din județele Pervomaisk, Znamenka, Vosnessensk, Melitopol, Mariupol și Donețk* și sub titlul *Români de la est de Bug – A. Teren, B. Repatrieri*, extras din volumul A. Rațiu, *Români de la est de Bug* (București: Editura Fundației Culturale Române, 1994); (f) în diverse secțiuni, articole publicate în „Revista Fundațiilor Regale“, „Cronicarul I.C.S.“, „Sociologie românească (Serie nouă)“, „Revista istorică“, „Lupta“ etc. Am semnalat de fiecare dată în note proveniența textelor, subliniem aici o datorie de recunoștință și o legătură care se țese, prin ea, cu alte volume, mai mult sau mai puțin recente aparținând aceluiași peisaj.

În reproducerea textelor, am urmat îndeaproape documentul original, simplificând astfel pe cât posibil sarcina *Notelor și comentariilor*. Astfel, în secțiunile I–III și în *Anexă*, antetul, adresele semnatarilor (expeditorilor) de rapoarte/scrisori, informațiile care apar pe plicuri, atunci când dispunem de ele, sunt reproduse în corpul textului. În secțiunile I–III și în *Anexă* am reluat întocmai modul de datare și de specificare a locului din care s-a scris. Singura excepție o reprezintă, într-un număr de cazuri, deplasarea datei/locului de la sfârșitul la începutul raportului/scrisorii, spre a ușura astfel urmărirea succesiunii. În cazurile în care nu era marcată la începutul sau sfârșitul scrisorii, am inclus între croșete data cea mai timpurie apărând pe ștampila poștală de pe plic sau, pentru scrisorile fără plic însoțitor, specificarea [f.d.]. Notele au putut astfel fi limitate la precizarea provenienței documentului (arhive, reviste sau cărți) și la o descriere a suportului

fizic, cu indicarea ștampilelor de cenzură sau a existenței/nonexistenței plicurilor (în cazul secțiunii III), a sublinierilor de lectură ale anchetatorilor (în secțiunea VII), a rațiunilor datării propuse de către noi, a unor comparații sau comentarii speciale cu alte documente cuprinse în volum sau publicate anterior etc. În secțiunile I–III, VII și *Anexă*, notele ne aparțin. În secțiunile IV–VI și VIII am demarcat, de fiecare dată, notele autorilor de notele care ne aparțin prin introducerea siglei S.G. între paranteze drepte la sfârșitul celor din urmă.

Cum o serie de texte (rapoarte, scrisori) au fost scrise relativ spontan și în grabă de autori care nu au avut atunci în vedere publicarea lor, am avut de decis asupra măsurii și a naturii intervențiilor de editare în text. În genere, am întregit tacit abrevierile, extrem de numeroase: *f.*, *pt.*, *pac.*, *fam.*, *m-rea*, *aug.*, *sept.*, *D-tru*, *jum.* etc. au devenit astfel *foarte*, *pentru*, *pachete*, *familii*, *mănăstirea*, *august*, *Dumitru*, respectiv *jumătate* etc. De asemenea, am înlocuit cifrele 1–10 prin cuvintele care le marchează, atunci când ele apăreau izolat în cuprinsul textelor. În cazul listelor sau al tabelelor, am regularizat formatul în care acestea erau prezentate eliminând tacit, pe cât a fost posibil, inconsecvențele. Am corectat tacit greșelile de ortografie, semnalând prin croșete exclusiv adaosurile de cuvinte lipsă sau modificările menite să clarifice pasaje altfel greu de înțeles (cu specificarea, în note, a elementului modificat din original). Am menținut, în schimb, utilizarea, în ecou cu informatorii moldoveni, a unor cuvinte sau forme locale: *comsomoli* (pentru *comsomoliști*), *prezidate* (pentru *președinte*), *burjui* (pentru *burghezi*), *ucrainești* (pentru adj. *ucraineni*, *ucrainene*), *individualiști* (proprietari individuali), *cartină* (film), *chino* (cinematograf), *răsculăcit*, *represat*, *sudit* (pe care le-am explicat în *Introducere*) etc.

În reproducerea textelor, am normalizat grafiile, formele gramaticale și ezitățile lexicale (evidente în adoptarea unor neologisme), care erau curențe în epocă, menținând câteva — rare — forme martor: *trebuieșc*, *octomvrie*, *septemvrie* (care apar însă regulat în formele *septembrie*, *octombrie* în scrisul nostru), *pasportul*, *șocolată*.

Pentru a facilita utilizarea datelor, am armat volumul cu un *Glosar*, un *Indice de nume* și un *Indice de nume geografice și administrative*. În alcătuirea glosarului am beneficiat de posibilitatea de comparație și/sau verificare cu lucrarea *Grairi românești din Basarabia, Transnistria, Nordul Bucovinei și Nordul Maramureșului. Texte dialectale și Glosar* publicată de Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe și Vasile Pavel (București: Institutul de Fonetice și Dialectologie „Al. Rosetti”, 2000). În alcătuirea *Indicelui de nume* am reprodus formele fluctuante ale aceluiași nume/prenume, datorate fie schimbării lor voite în cursul vieții

purtătorului (Gheorghe Reteganul devenit George Retegan; Manuilă modificat în Manuila, probabil pentru a ușura apariția lui în texte scrise în alte limbi decât româna etc.), fie necunoașterii lor de către cei care le menționează (astfel, A. Rațiu, care, la data arestării, nu cunoaște numele exact al Directorului General al Institutului Central de Statistică, va recurge în declarațiile sale la formele *S. Mănăilă, S. Manoila și S. Mănuilă*), fie notării lor diferite de către echipieri diferiți (sau de către același echipier la momente diferite), în acest caz punându-se de multe ori și problema trecerii de la alfabetul chirilic la alfabetul latin. În alcătuirea *Indicelui de nume geografice și administrative*, ne-am servit, spre comparație, de Anatol Eremia, *Nomenclatorul localităților din Republica Moldova* (Chișinău: Civitas, 2001); *Codurile poștale ale Republicii Moldova în noua organizare administrativ-teritorială* (Chișinău: Ministerul Transporturilor și Comunicațiilor. Întreprinderea de Stat „Poșta Moldovei”, 1999) și Vasile Stati, *Moldovenii la răsărit de Nistru* (Chișinău: Poligraf Service, 1995). Am menționat soluțiile la care am recurs în câte o scurtă notă așezată în fruntea fiecăruia dintre cei doi *Indici*. Pe ansamblul lor, numele de localități sunt însă departe de a fi prezentate în mod unitar. Va fi necesară examinarea ansamblului lor și o normare *ad hoc* care să țină seama de normele stabilite în R.S. Moldova așa cum reies din lucrările menționate mai sus. Ne limităm să subliniem aici că, dată fiind tradiția noastră de ortografiere a numelor proprii în unele dintre cazuri, și din dorința de a sublinia faptul că operăm cu nume din alt spațiu decât cel al României actuale, am recurs la litera „k”, acolo unde în R. Moldova se optează deja, aproape exclusiv, pentru „c”. Rămâne ca, sub impulsul unor apariții cum este volumul de față, instituțiile de resort să elaboreze un îndreptar de notare unitară a numelor de localități din R. Moldova și din Ucraina/Rusia.

Pe parcursul celor patru ani de lucru, numărul celor care mi-au stat în ajutor cu generozitate și competență este considerabil: o adevărată echipă internațională de prieteni vechi și noi. Volumul include materiale care mi-au fost puse la dispoziție, în manuscris sau înainte de publicare, de d-nii Septimiu Chelcea, Rostás Zoltán, Viorel Achim de la București, d-l Nicolae Both de la Cluj-Napoca, d-nii Vasile Șoimaru și Alexei Marinat de la Chișinău. Au furnizat cu generozitate informații care au fost incluse în note d-na Ruxandra Guțu-Pelazza și d-l Vittorio Pelazza de la Paris. Textele lui E. Seidel au fost traduse din limba germană în limba română de d-na Maria Ileana Moise (București), iar textele scrisorilor în limba germană au fost traduse în limba română de d-na Anca Guțu-Nelle (Stuttgart). Mi-au stat în sprijin pentru multe întrebări privind limba germană d-nele Anca Guțu-Nelle, Lidia Bradley (München) și Inge Wimmers (Princeton) și pentru tot

ce privea spațiul moldovenesc, de la consultații lingvistice la hărți și texte expediate darnic, d-nii Vasile Șoimaru, Rubin Udler (Pittsburgh), Ștefan Ungurean (Brașov) și Andrei Zugun (Chișinău). D-na Sheila Hogg și d-l Ned Quist, de la Brown Orwig Music Library (Providence) mi-au pus la dispoziție copii după piesele românești înregistrate pe disc de C. Brăiloiu. Încă înainte de plecarea din țară, d-l N. Economu mi-a oferit o serie de fotografii pe care le luase în cursul campaniei I.R.E.B. Dintr-un recent periplu, d-l Vasile Șoimaru a revenit cu minunate imagini, din care mi-a permis să aleg câteva pentru ilustrarea volumului de față. În introducerea în calculator, am beneficiat de sprijinul prețios al d-lui Marius Rădoi, care s-a ocupat alert și eficient de secțiunea II.

Ajunsă la acest din urmă paragraf, mă gândesc deodată că vor fi în curând zece ani de când am bucuria și privilegiul de a lucra cu Domnul Marcel Popa, Directorul Editurii Enciclopedice, fără sprijinul generos și competent al căruia volumul de față, la fel cu cele care l-au precedat, nu ar fi ajuns să fie publicat. Îi mulțumesc pentru tot ce face, cu simplitate și pasiune, redând culturii românești texte care au fost amuțite de ani vitregi. Le mulțumesc, de asemenea, tuturor celor care au colaborat, în cadrul Editurii Enciclopedice, la truda din care s-a născut această carte: d-na Vanda Anghel (asamblarea textului), d-nele Gabriela Istrate, Cornelia Năstase și d-l Adrian Istrate (procesare), d-l Mihai Grigorescu (corectură), d-ra Gabriela Iancu, d-na Mariana Mîrzea (tehnoredactor).

Sanda Golopenția
Providence, 15 septembrie 2006

LXXXIV

SOCIOLBUC

ABREVIERI CURENTE

AFG: Arhiva familiei Golopenția

A.G.: Anton Golopenția

Arhivele S.R.I.: Arhivele Serviciului Român de Informații

CMR: Anton Golopenția, *Ceasul misiunilor reale*. Ediție îngrijită, introducere și note de Ștefania Golopenția, București: Editura Fundației Culturale Române, 1999.

Cronologie: Sanda Golopenția, *Cronologie* (in) Anton Golopenția, *Opere complete*, Vol. I. *Sociologie*, București: Editura Enciclopedică, 2002, p. XLII–CXXVII.

dact.: dactilografiat

distr.: district

dos.: dosar

fam.: nume de familie

h.: hutor, cătun

I.C.S.: Institutul Central de Statistică

I.S.R.: Institutul Social Român

I.R.E.B.: Identificarea românilor de la est de Bug

M.St.M.: Marele Stat Major

M.U.: Marea Unitate

N.K.G.B.: Comisariatul Poporului pentru Securitatea Statului (U.R.S.S.)

N.K.V.D.: Comisariatul Poporului pentru Afacerile Interne (U.R.S.S.)

P.P.C.: Prefectura Poliției Capitalei

Rapsodia epistolară: Anton Golopenția, *Rapsodia epistolară. Scrisori primite și trimise de Anton Golopenția (1923–1950)*. Ediție îngrijită de Sanda

Golopenția și Ruxandra Guțu Pelazza. Introducere și note de Sanda Golopenția, București: Editura Albatros, 2004.

UC: Anton Golopenția, *Ultima carte*. Volum editat, cu Introducere și Anexă de Prof. Dr. Sanda Golopenția, București: Editura Enciclopedică, 2001.

VH: Valea-Hoțului